

Marcus Åhgren

SKYDDA SÅ LÅNGT MÖJLIGT

*Den lokala kulturmiljövårdens hantering av
kulturvärden i kulturlandskap och kultur-
miljöer*

- en analys av fyra kulturmiljöprogram

Avdelningen för Kulturvård
Byggnadsvårdsprogrammet
Högskolan på Gotland
SE-621 67 Visby

KURS

Examensarbete i kulturvård 15 hp

HANDLEDARE

Kristin Balksten

DATUM

2011-03-28

Skydda så långt möjligt. Den lokala kulturmiljövårdens hantering av kulturvärden i kulturlandskap och kulturmiljöer - en analys av fyra kulturmiljöprogram

Protect as far as possible. How local authorities handles historical and cultural values in cultural landscapes - an analysis of four preservation programs for cultural landscapes

Marcus Åhgren, 2011

Nyckelord:

Kulturmiljö
Kommunal kulturmiljövård
Kulturmiljöprogram
Kulturvärden
Kulturhistoriska värden
Kulturlandskap
Medborgerligt deltagande

ABSTRACT

The responsibility to identify, protect, look after and develop cultural and historical values in our surroundings - urban as well as rural - falls on the local authorities. This essay focus on local preserve programs for cultural landscapes in Sweden's municipalities. Programs for preserving cultural landscapes are important tools in the aim to reach a sustainable development of these values. The object of the essay is to delineate how the municipalities handle cultural landscapes in terms of how cultural and historical values is identified, how the landscape is divided and assessed and how different aspects of intangible and tangible values are taken into consideration. The author has adopted an approach inspired by the academic ethnology where the individual and her identity are focused. In the initial study of relevant literature the essay refers to the ethnologic anthology "Moderna landskap" (Modern Landscapes), which discuss the individual and her mutual connection to the surrounding landscape where she lives. An archeological approach on the same subject is also referred to, as well as the pioneering work "Kulturvårdsprogram för Grangärdsbygden" (Cultural preserve program for Grangärdesbygden) and the Burra Charter. Based on the studied literature as a theoretical frame of reference, local cultural preserve programs for cultural landscapes from four Swedish municipalities are analyzed: Nacka, Vallentuna, Lund and Södertälje.

The guiding principles for the outline of the programs were developed in the end of the 1970's by the Swedish National Heritage Board and The National Board of Housing, Building and Planning. The aim was to make historical and cultural values a part of the physical planning of society, as

well as to contribute to a preservative attitude towards these values by the public at large.

The analysis of the programs made in plain that all four municipalities have deviated from the ambitions of the National Heritage Board. The programs were supposed to consist partly of a fixed part with a historical analyze of the cultural landscape in the municipality in general as well as selected landscapes, and partly of a plan of action open for revise. Accordingly the preservation programs of cultural landscapes were meant to be an active program but have now turned into a passive document, consisting solely of selected and valued landscapes. And it does not address to the public but act only as an instrument of physical planning. Without plan of action and connection to the public, the municipalities fail to secure a long-term preservation of the landscapes as well as miss the chance to let the programs be a part of the development of the concerned areas. But the programs could work as a solid base in the engagement and responsibility of the public in this matter, concerning historical and cultural values in our cultivated and built environment. The individual is unfortunately missing as a collaborator in the preservation process.

The outline of the four analyzed programs varies. The two programs of Nacka and Vallentuna represent opposite poles. Nacka has produced a traditional preservation program with landscapes delimited selected into narrow areas of high values. The concerned landscapes correspond to a character that is similar to that of cultural reserves. This leads to the risk of future fragmentize of the landscape as a whole, due to the fact that only a small part of the cultural landscape of the municipality is included in the local authorities' ambition to preserve. The rest is "unexplored regions". Vallentuna on the other hand has produced a program that characterizes the landscape at whole, at the expense of details such as close descriptions of physical structures.

The tangible presuppose the intangible. A cultural landscape is an intangible fact as well as a tangible, and because of this, the intangible dimension must be regard to in the same way as we today assess tangible values. Public engagement in the preservation process and the consideration of intangible values becomes one and the same aim, because the engagement of the individual can be a method to identify intangible values in the cultural landscape. It is also an opportunity to handle the rich information of the landscape, a landscape that work as a vast and complex phenomenon. The responsibility to secure cultural and historical values

in our environment is then no longer a question only for the local authorities; it is a question for one and all.

SAMMANFATTNING

Den lokala kulturmiljövården i kommunerna har idag det yttersta ansvaret för att kulturvården i kulturmiljön identifieras, skyddas, vårdas och utvecklas. I uppsatsen fokuseras kulturmiljöprogram, ett viktigt instrument i kommunernas målarbete med att uppnå en hållbar hushållning med kulturvården i kulturmiljön. Syftet med uppsatsen är att teckna en bild av kommunernas grepp på den egna kulturmiljön utifrån hur kulturvården identifieras, hur kulturmiljön i form av ett komplext och mångfacetterat kulturlandskap delas upp och täcks in, samt hur olika immateriella och materiella aspekter beaktas. I studien anläggs ett perspektiv inspirerat av etnologiska förhållningssätt där människan i landskapet fokuseras. Främst refereras artiklar ur antologin »Moderna landskap« om människans ömsesidiga koppling till den rumsliga plats hon befinner sig i. Även ett arkeologiskt perspektiv på samma tema refereras, liksom blanda annat »Kulturvårdsprogram för Grangärdebygden« och »the Burra Charter« som båda betonar kopplingen mellan bevarandeprocess och brukare. Utifrån litteraturen byggs en teoretisk referensram upp som bildar utgångspunkt i analysen av fyra stycken färskas kommunala kulturmiljöprogram: Nackas, Vallentunas, Lunds och Södertäljes.

Riktlinjerna för hur kulturmiljöprogrammen skulle utformas togs fram i slutet av 1970-talet av Riksantikvarieämbetet och Statens planverk (dåvarande Boverket). Programmen skulle göra kulturvården i kulturmiljöerna till en större del av den fysiska planeringen samtidigt som de skulle rikta sig utåt till medborgarna och bidra till en kulturvårdande inställning.

Analysen visar att alla fyra kommuner har frångått Riksantikvarieämbetets ambitioner med en fast del med historisk analys och urval, och en rörlig del med handlingsprogram. Kulturmiljöprogrammen som ursprungligen syftade till att vara aktiva dokument har blivit passiva och består egentligen endast av en redovisning av utvalda kulturmiljöer. Den dubbla rollen har blivit enkel, programmen fungerar enkom som planeringsunderlag och inte som program för allmänheten. Att de saknar handlingsdel inskränker på den långsiktiga möjligheten att bevara och utveckla värden i kulturmiljön. Att kopplingen mellan brukare och program saknas gör att kommunerna missar chansen att låta programmen vara ett led i den berörda bygdens utveckling vad gäller kulturvärden, liksom att fungera som utgångspunkt för brukarnas engagemang och ansvarstagande. Till innehåll ligger fokus i programmen på byggnader med kortfattad byggnadshistorik och översiktliga beskrivningar. Människan saknas som berättare och som medaktör.

De analyserade kulturmiljöprogrammen varierar i upplägg. Nackas och Vallentunas program kan ses som motpoler. Nacka har tagit fram ett traditionellt program med snävt avgränsade miljöer uppvisande höga kulturhistoriska värden. Reservatskaraktären ger risk för fragmentisering då den övervägande delen av kommunens kulturmiljö är en vit fläck, exkluderad ur programmets ambition av att värna. Vallentuna karaktäriserar kulturlandskapet mer översiktligt på bekostnad av detaljerna, men kan på så sätt hantera hela kommunens kulturlandskap.

Det materiella förutsätter det immateriella. Kulturlandskapet är lika mycket en immateriell som en materiell företeelse, därför måste den immateriella dimensionen beaktas i lika hög grad som den materiella. Medborgerligt deltagande och beaktande av immateriella värden binds ihop till att bli en och samma strävan genom att deltagande blir en metod för att identifiera immateriella värden. Deltagandet blir också ett sätt att hantera informationsmängden i kulturlandskapet. Kulturvärden är då inte heller endast en fråga för myndigheter utan blir allmängods och därmed allas ansvar.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Abstract	3
Sammanfattning.....	6
Innehållsförteckning	8
Inledning	10
Bakgrund	10
Syfte och mål	11
Frageställningar.....	11
Metod och material	11
Analyserade kulturmiljöprogram	13
Kulturlandskap och kulturmiljö.....	13
Skydda så långt möjligt	13
Avgränsning.....	14
Litteraturstudie och teoretisk referensram	15
Kulturresevat eller kulturmiljö? Om gränser.....	15
Vilket kulturlandskap, vilken kulturmiljö? Kulturlandskapets komplexitet	17
För vem bevaras kulturmiljön? Medborgerligt deltagande i kulturarvsprocesser	21
Grangärdebygdsprogrammet	26
The Burra Charter	27
Ett växande behov av program för kulturmiljön – en bakgrund.....	30
Sektorsprogram för kulturminnesvård.....	30
Att upprätta program för kulturmiljövård.....	32
Nya förutsättningar och förstärkta krav	33

Dagsläget	35
Analys av fyra kulturmiljöprogram	37
Nacka	37
Kulturhistoriska värden i Nackas översiktsplan.....	37
En närmare titt på Nackas kulturmiljöprogram.....	38
Analys.....	39
Vallentuna.....	41
Kulturhistoriska värden i Vallentunas översiktsplan	41
En närmare titt på Vallentunas kulturmiljöprogram	42
Analys.....	43
Lund.....	44
Kulturhistoriska värden i Lunds översiktsplan	45
En närmare titt på Lunds kulturmiljöprogram	46
Analys.....	47
Södertälje	48
Kulturhistoriska värden i Södertäljes översiktsplan	48
En närmare titt på Södertäljes kulturmiljöprogram	48
Analys.....	50
Summering av analysen	51
Avslutande diskussion och slutsats	54
Att hantera värden i kulturmiljöer och kulturlandskap	54
Autenticitet, detaljnivå, karakterisering, täckning och gränser.....	56
Fortsatt forskning.....	58
Referenser	59
Litteratur	59
Tidskrifter	60
Rapporter.....	60
Kulturmiljöprogram	61
Översiktsplaner	61

INLEDNING

Bakgrund

Till och med innevarande år (2010) ska delmålen inom God bebyggd miljö - ett av de av riksdagen antagna miljö kvalitetsmålen - vara uppfyllda. Miljö kvalitetsmålen strävar efter en hållbar hushållning av ändliga resurser i samhället. Delmål ett och två av de sju målen inom God bebyggd miljö rör specifikt kulturvärden i kulturmiljön: »Planeringsunderlag« som säger att kommunerna ska redovisa hur kulturhistoriska och estetiska värden ska tas till vara och utvecklas, samt »Kulturmiljö« som säger att kulturhistoriska värden ska vara identifierade och ha en långsiktigt hållbar utveckling. Den här uppsatsen fokuserar på kulturmiljöprogram, ett viktigt instrument i kommunernas arbete med att uppnå delmålen.

Ansvar för att skydda historiska värden i kulturmiljön inom Sveriges gränser är fördelat på nationell, regional och lokal nivå, där Länsstyrelsen ansvarar för geografiskt utspridda och till ytan begränsade kulturminnesfläckar på länets karta, vilket sker i huvudsak genom regleringar med hjälp av kulturminneslagen. Riksantikvarieämbetets område, på den nationella nivån, är det kulturpolitiska. På lokal nivå har kommunerna helt och hållet yttersta ansvaret för att kulturhistoriska värden identifieras, vårdas och skyddas. Det är ett stort ansvar som kräver ingående kunskap och förståelse för historiska och kulturella värden i kulturmiljön men också formulerade ambitioner och uppdragna strategier.

Syfte och mål

Syftet med den här studien är att teckna en bild av några kommuners grepp på den egna kulturmiljön i fråga om hur kulturvärden identifieras, vårdas och säkerställs.

Det övergripande målet för kulturmiljövården är att skydda kulturhistoriska värden i kulturlandskapet för att dessa även ska komma framtida generationer till del, men i lika hög grad skyddas värdena för de människor som lever i miljöerna idag. Målet för studien är att diskutera instrumentet kulturmiljöprogram, hur det kopplas till kulturmiljöns brukare samt programmets möjligheter och begränsningar som verktyg i säkerställandet av kulturvärden. Genom att anlägga ett perspektiv inspirerat av etnologiska förhållningssätt där människan fokuseras syftar studien till att analysera den lokala kulturmiljövårdens program utifrån en annan förståelsehorisont än den som kulturmiljövården traditionellt utgår ifrån. Analysen och diskussionen kommer också att beröra hur kulturmiljöprogrammen hanterar och beaktar att kulturlandskapet inte är en given företeelse utan en enorm mängd av materiell information och immateriella aspekter.

Resultatet av studien ska komma de granskade kommunerna, men även andra kommuner, till del och författarens förhoppning är att uppsatsen också ska fungera som referens i kommunernas framtida arbete med att ta fram program för kulturmiljön.

Frågeställningar

- Hur överensstämmer de analyserade programmen med kulturmiljöprogrammets ursprungliga syfte?
- Förankras programmen i de områden och bland de medborgare som de berör och så fall på vilket sätt görs detta?
- Hur byggs programmen upp? Vad inkluderas respektive exkluderas och vad kan detta innebära för värnandet av kulturvärden i kulturmiljön?

Metod och material

Uppsatsens första del, »Litteraturstudie och teoretisk referensram«, bygger på en genomgång av för ämnet relevant litteratur. Främst etnologiska studier av kulturlandskap, skrifter som berör ett medborgerligt engagemang i kulturmiljövårdens arbete och andra som diskuterar olika aspek-

ter på kulturvärden i kulturarvsplatser, kulturlandskap och kulturmiljöer. Av en uppsjö böcker har ett tiotal valts ut och presenteras närmare i litteraturstudien. Särskilt antologin »Moderna landskap« som redogör kortfattat för den akademiska etnologins identitetsfokuserande metoder samt »Kulturvårdsprogram för Grangärdebygden«, ett pionjärbete genomfört på byggnadsantikvarie Sören Holmströms initiativ där invånarnas engagemang har format dokumentet. Uppsatsens andra del, »Ett framväxande behov av program för kulturmiljön - en bakgrund«, bygger på rapporter och skrifter från Riksantikvarieämbetet och Boverket.

Utifrån frågeställning, teoretisk referensram och bakgrundsbeskrivning har fyra kulturmiljöprogram analyserats. Kulturmiljöprogrammen kan ses som stickprov då det första urvalskriterierna har varit att de ska vara någorlunda färska (högst ett par år gamla) och vara kompletta program. Några kommunantikvarier har först kontaktats via telefon. Om programmet i kommunen de representerar har varit för inaktuellt eller ej färdigställt har de ofta kunnat tipsa vidare om grannkommuner med aktuella dokument. Sammantaget har runt ett tiotal program samlats in på detta sätt och fyra stycken har valts ut för analys: Nackas, Vallentunas, Lunds och Södertäljes program. Målet har varit att hitta program som inbördes skiljer sig till upplägg och inriktning.

För att på ett genomförbart sätt kunna genomföra analysen så utgår denna från ett antal variabler, vilka behandlas i den teoretiska referensramen: »identifiering« av värden i kulturlandskap och kulturmiljöer (medborgerligt deltagande och grundande av programmen i människors levnadsmiljö) »gränsdragningar« och programmens »täckning« i kulturlandskapet (kan förtydligas med motsatsförhållandena allmänt hänsynstagande och kulturreservat), »immateriella« och »materiella« värden (människa och material, hur kulturlandskapets komplexitet och subjektivitet hanteras, berättelser och minnen, identitetsvärden).

Kommunernas översiktsplaner har använts som ingång för att få en överblick av kommunernas visioner och ambitioner i fråga om kulturvärden i kulturmiljön. En beskrivning av planen föregår varje programanalys.

Studien avslutas med att resultatet diskuteras och att en och annan slutsats dras.

Analyserade kulturmiljöprogram

»Kulturmiljöprogram Nacka kommun« togs fram 2010 och var hösten 2010 ute på samråd. För arbetet stod kommunantikvarie Johan Aspfors samt Anna Krus och Daniel Rutgersson på NAI Svefa.

»Kulturmiljöprogram för Vallentuna kommun« togs också fram 2010. Det är färdigställd men inte antaget. Arbetet med programmet utfördes inom kommunens organisation av projektledare Ylva Othzén, kommunantikvarie Eleonor Åberg, kulturchef Pernilla Järveroth och byggnadsantikvarie Lisa Skanser.

I Lunds kommun består kulturmiljöprogrammet av »Det förhistoriska landskapet« (utarbetat av Mattias Karlsson och Björn Magnusson Staaf vid Regionmuseet i Kristianstad 2007), »Industrier i Lunds kommun« (utarbetat av Henrik Borg och Kristina Nilén vid Regionmuseet i Kristianstad 2008) och »Från Annehem till Östra torn, bostadsbebyggelse i Lunds kommun 1945-2005« (utarbetat av God Bostad Kulturmiljökonstult, dokumentet är färdigställd men är hösten 2010 ej färdigredigerat).

»Kulturmiljöprogram för Södertälje kommun« är från 2008. Det är utarbetat av antikvarie Emma Tibblin, Torekällbergets museum och Kultur- och fritidskontoret.

Samtliga kommuner har anställd kommunantikvarie.

Kulturlandskap och kulturmiljö

Begreppen kulturmiljö och kulturlandskap kan användas på lite olika sätt. Vanligast är att de åsyftar alla miljöer som påverkats av människan som ett kulturlandskap och en eller flera avgränsade kulturmiljöer. Kulturmiljö används ibland också för att beteckna all kulturmiljö, men då oftast för att åsyfta kulturvärden i människans miljö. I följande studie kommer begreppen inte att fastställas till att betyda det ena eller andra utan definitionen framkommer av sammanhanget ordet används i.

Skydda så långt möjligt

Orden skydda så långt möjligt är hämtade från Miljöbalkens kapitel om riksintressen för bl. a. kulturmiljövärden. De bildar utgångspunkt för uppsatsen på flera sätt. Orden representerar de senaste decenniernas

förflyttning från tiden då endast enskilda monument lagskyddades, till i dag, då kulturvärden i hela kulturmiljön ska skyddas. De visar också på hur kommunerna från statligt håll åläggs att värna kulturvärden i kulturmiljön, men framförallt så öppnar de för en del följdfrågor: vilka värden handlar det om? Hur ska dessa identifieras, på vilka grunder ska de väljas ut och hur ska de värnas?

Avgränsning

Man kan skilja på säkerställande samt planerings- och kunskapsunderlag. Det första rymmer exempelvis regleringar i detaljplan. Det senare består framför allt av inventeringar och kulturmiljöprogram. Inventeringarna togs fram under 1970- 80 och 90-talen och behandlar oftast endast enskilda byggnader med en beskrivning, kortfattad historik och ibland med en kulturhistorisk värdering. Planeringsinstrument för säkerställande av historiska värden i bebyggelsen samt de vid det här laget åldrade inventeringarna lämnas därhän. Det är kulturmiljöprogrammets som utgör avgränsning för analysen.

LITTERATURSTUDIE OCH TEORETISK REFERENSRAM

Kulturresevat eller kulturmiljö? Om gränser

I sin doktorsavhandling »Skilda värdar - samtida föreställningar av kulturavsplatser« undersöker Joakim Andersson hur kulturresevatet Linnés Råshult i Småland, och den iscensättning och gestaltning av 1700-talet som företagits där, upplevs av besökare på platsen. Andersson gör studier genom observationer och enkäter samt av brosyurer, hemsidor, nyhetsbrev och insändare i lokaltidningen och inslag i andra medier med koppling till gestaltningen av Råshult (Andersson 2008 s. 30-32). I studien utgår författaren från perspektivet att människor föreställer sig en kulturavsplats på olika sätt, men att det samtidigt finns kollektiva föreställningar av hur en plats ska förstås. Det är mellan dessa två poler av individuella och kollektiva föreställningar som förhandlingen om platsens "mening och värde" utspelar sig (Andersson 2008 s. 183).

En besökare av en kulturavsplats gör "dubbla resor", en rent fysisk men också en mental när de väl är på plats (Andersson 2008 s. 192). Den mentala resan går till ett "förr" som bestäms av egen kunskap och erfarenhet och inte av en specifik tid. Andersson menar att besökaren gör platsen, historien och nuet till sitt och att detta är en process som är avståndstagande från professionell historieskrivning som gör anspråk på sanning och korrekthet. Vidare menar Andersson att denna professionella historieskrivning existerar parallellt på kulturavsplatsen men för be-

sökaren utgör denna mer en kuliss till själva besöket (Andersson 2008 s. 192).

Med bakgrund av detta blir Joakim Anderssons konklusion att en kulturarvsplats inte endast behöver vara en historisk plats, att kulturarv inte måste göra anspråk på historia. Platsen kan lika gärna vara exempelvis ett barndomslandskap eller en rekreationsplats och att det istället är *"sociala och lustfyllda aspekter av besöket och platsens framtid som lyfts fram"*. Andersson skriver vidare att *"teorier om historiebruk fångar inte kulturarvets alla dimensioner vilket gör perspektivet trubbigt, i synnerhet med intervjuer med besökare"* (Andersson 2008 s. 193). Men här gäller det alltså ett bestämt avgränsat område (Råshult) där brukarna har tillgång till ekonomiska resurser, statliga och privata, för att försäkra kulturarvsplatsens tydlighet med iscensättning och gestaltning. Det skulle kunna ses som en motpol till det allmänna hänsynstagandet i den så kallade vardagsmiljön.

Ann-Charlotte Backlund berör detta helhetsgrepp på vardagsmiljön i den av Riksantikvarieämbetet publicerade rapporten »Kommunala kulturprogramms bevarande för kulturvärden«. Att avgränsa miljöer innebär att nästan hela kulturlandskapet - nästan alla kulturmiljöer - hamnar utanför avgränsningen. De blir vita fläckar på kartan (Backlund 1998 s. 26). De vita fläckarna, eller kanske snarare idén om dessa, har behandlats inom etnologin och då ur ett kulturellt människoperspektiv snarare än ut ett materiellt kulturarvsperspektiv (se nästföljande kapitel).

I sin skrift »Kultur, miljö, kulturmiljö« diskuterar arkeolog Stig Welinder den gränsdragning som det innebär att peka ut en särskild miljö, han frågar sig: vad innebär gränsen mellan innanför och utanför ett riksintresse? Som den arkeolog Welinder är så ser han på gränsdragningar från en arkeologs horisont (Welinder 1993 s. 124). En arkeolog studerar människor genom att studera deras materiella kultur; klassificerande av materiell kultur är ett klassificerande av människor. Därför kommer han fram till slutsatsen att gränssättning mellan *"värdefulla och mindre värdefulla kulturmiljöer är att sätta gränser mellan värdefulla och mindre värdefulla människor"* (Welinder 1993 s. 124). Att dela in och skilja ut är en gränsdragning mellan förhistoriens människor likväl som mellan dagens och mellan de som levt och byggt under alla sekler.

I samma bok diskuterar Welinder kulturmiljövårdens strävan efter ett helhetsgrepp på kulturlandskapet, något som han väljer att benämna *"strävan efter utopia"* (Welinder 1993 s. 126). Kulturmiljövärden har under 1900-talet gått från monumentvård, via kulturminnesvård till en kul-

turmiljövård som inbegriper geografiskt utbredda miljöer i form av riksstressen. En viss problematik med dessa avgränsningar, samt med strävan att vilja kunna omsluta den totala kulturmiljön, har också uppmärksamats inom kulturmiljövården, men som Welinder påpekar, utanför gränserna möter kulturmiljövården en obegränsad varierad kultur (Welinder 1993 s. 127). Det utopiska målet är enligt Welinder en kulturmiljövård som *"växer fram ur sin egen kultur"*, där kulturmiljövården formulerar och genomför pedagogiska program för att sprida allmän förståelse för bevarandetanken och som på lång sikt gör sig själv onödig.

Vilket kulturlandskap, vilken kulturmiljö? Kulturlandskapets komplexitet

För att kunna utveckla verktyg, metoder eller program för att skydda värden i kulturlandskap och kulturmiljöer så måste man först och främst teckna en bild av vad dessa är - eller möjligtvis kan vara - som begrepp såväl som företeelser. I sin skrift definierar Stig Welinder orden kulturmiljö och kulturlandskap. Innebörden av ordet kulturmiljö är tvädelad menar han: kulturmiljön är alla människors fysiska miljö skapad i enlighet med kulturella normer och regler för hur miljön ska se ut, men också en speciellt värdefull miljö avgränsad från omgivningen och bestämd utifrån en uppsättning kriterier (Welinder 1993 s. 49). De senare väljs ofta ut baserat på nationell kulturhistoria för att, enligt Welinder, tillsammans forma ett *"gigantiskt kulturhistoriskt museum över Sveriges historia ute i landskapet"* (Welinder 1993 s. 50).

Den definition som ordet kulturlandskap får i Welinders bok är mer omfattande och bestäms i sex punkter. Ett kulturlandskap är enligt Welinder: det av människor skapade landskapet; åkerbrukets och boskapskötselns landskap; ett landskap med kulturhistoriska värden, dock inte lika snävt avgränsat som kulturmiljöer; en motsats till naturlandskap; ett inom arkeologin benämnt fossilt kulturlandskap och slutligen emotionella och nostalgiska associationer så som björkhagar, röda stugor, betandekor och hässjor (Welinder 1993 s. 50-51).

Ett sätt att få inblick i *företeelserna* kulturlandskap och kulturmiljöer är att ta hjälp av etnologin där olika aspekter av kulturlandskapet har diskuterats under de senaste decennierna. I antologin »Moderna landskap« samlas några artiklar på detta tema. I inledningen klargör etnolog Katarina Saltzman det övergripande etnologiska perspektivet som behandlar människans identitet och dess ömsesidiga koppling till den

rumsliga plats hon befinner sig i (Saltzman m.fl. 1997 s. 12). Saltzman skriver att det landskap som för oss kan te sig så självklart ändå är så mångfacetterat eftersom människan lever i landskapet samtidigt som landskapet lever i människan. Det fysiska och mentala landskapet motsätter inte varandra utan samspekar (till det kulturlandskap och de kulturmiljöer som kulturmiljövården från sin horisont i program och paragrafer försöker analysera, konkretisera och bevara).

Saltzman diskuterar kring den moderna människans förhållande till ett landskap som är fyllt med historiska spår och som står i motsats till hennes moderna samhälle och hennes moderna sätt att leva (Saltzman m.fl. 1997 s. 11). Det förflutna blir lockande och exotiskt och får representera ett traditionellt och mer naturligt och enklare liv, något som vi förflyttar oss för att hitta, uppleva och konsumera. I detta blir fysiska strukturer i landskapet symboler. Saltzman refererar till geografen Kenneth Olwig som menar att ångar och bäckar får representera värdet av *"äldre tiders småskaliga naturutnyttjande och småskaliga sociala gemenskap"*. Människan kommer därför att arbeta för att bevara denna koppling genom att bevara strukturer i landskapet och genom att *"återskapa symboliska scenerier"* (Saltzman m.fl. 1997 s. 11). Landskapet tillskrivs historia och det är vi som väljer, av alla de många historier som går att lyfta fram i landskapet, vilken historia som ska återberättas. Saltzman skriver att vi då, när vi rör oss i detta landskap, rör oss i det förflutna och i nuet på en och samma gång, i detta ligger vårt sökande efter identitet. Plats och identitet har en ömsesidig relation (Saltzman m.fl. 1997 s. 12). Att en plats dessutom alltid är föränderlig är något som Saltzman poängterar:

...platsen är alltså inte avgränsbar i traditionell mening utan utgörs av rumsliga processer, fyllda av konflikter, historier och möjligheter/.../ genom historien har människor på olika sätt skrivit in sig i landskapet.

Hon menar att landskapet därför måste sättas in i ett sammanhang, en kontext (vilket bland annat antikvarien försöker göra när hon eller han definierar en kulturmiljö). Landskapets komplexitet gör landskapet till på samma gång text som kontext (Saltzman m.fl. 1997 s. 13).

»Moderna landskap« fokuserar kulturmiljöer som präglats av moderna tidens påverkan och studerar dessa ur ett postmodernt eller senmodernt perspektiv (Saltzman m.fl. 1997 s. 15). »I Alla tiders väg« tar Johanna Svensson med oss på en resa utmed vägen från Motala via Vadstena till

Ödeshög, efter Vätterns strand och över slätten. Vägen har här huvudrollen - landskap och historia analyseras utifrån vägen - och Svenssons lyfter fram dess betydelse för människor, kulturlandskapet, samhället och hela regionen sedan järnåldern och fram till 1900-talet. Med sin historiska och nutida betydelse för boende och turister hävdar hon själva vägen som en viktig och värdefull kulturmiljö, något som hon menar glömdes bort i 1990-talets heta debatt om ny vägsträckning (Svensson 1997 s. 115).

Vägen visar upp landskapet för oss. Har vi ingen närmare anknytning till en trakt så är det ofta genom vindrutan vi upplever den. Om inte vägen gått fram här hade inte så många kunnat tjusas, av slätten, berget och sjöarna/.../Kanske får människorna längs en vacker väg ett särskilt erkännande, ges en positiv identitet, tack vare sin väg (Svensson 1997 s. 112-113)

Svensson menar också att slättlandskapet med sina storskaliga jordbruk är en kulturmiljö av värde även då den förlorat de ängsmarker som natur- och kulturmiljövården omhuldar och värnar (Svensson 1997 s. 130). Trots de två senast gångna seklers stora förändringar i skiften, utdikningar och upprättade åar, så går det att avläsa kontinuitet i kulturlandskapet längre tid tillbaka än så. Som i öppenheten. Och i vägen.

Katarina Saltzman fortsätter på temat vardagsmiljö i »En stilla och enfallig landsbygd, konsten att beskriva ett vanligt mellannorrländskt landskap«. Författarens utflykt i kulturlandskapet vid Stödsjön i Medelpad är en utflykt i ett landskaps detaljer. En igenvuxen äng, en förfallen lada. Saltzman nämmer tre olika sätt att definiera ett kulturlandskap: som ett bevarandeobjekt där hotade delar väljs ut för skydd, som ett mentalt subjektivt landskap som skiljer sig mellan tider, grupper och individer, och slutligen som ett geografiskt fysiskt kulturlandskap som sätts i motsats till naturlandskapet (Saltzman 1997 s. 160). Det sista sättet att definiera ett kulturlandskap kan ses som summan av alla objektiva och synbara element i landskapet, ett problematiskt och svårhanterligt förhållnings-sätt enligt författaren eftersom det även i ett litet avgränsat område finns oräkneligt många sådana element. Framförallt då författaren holistiskt påpekar att ett landskap är mer än summan av sina beståndsdelar (Saltzman 1997 s. 179).

Av de tre ovanstående synsätten menar hon att det första, bevarandeobjektet, kan ha den fördelen att man ser "det stora i det lilla"; fokuserar

delar i en helhet. Genom att fokusera de mentala landskapen kan man däremot tydliggöra att människor uppfattar landskapet på olika sätt och att landskapet är mångtydigt. Kulturlandskapets detaljrikedom kan å sin sida visa på landskapets komplexitet och överlappningen av natur och kultur. Saltzmans slutsats härav blir att en kombination av de tre skulle kunna ge en mer fördelaktig beskrivning av ett landskap, trots de fortsatt rådande begränsningarna i att kunna uppnå en, som hon skriver, *"in-trängande och heltäckande beskrivning"* (Saltzman 1997 s. 179).

Saltzman berör också en annan intressant aspekt av rådande syn på bevaransvärda landskapselement i bondens marker genom att koppla dessa till "Bullerbybarnens hembygd". Hon menar att idealet, den landskapstyp som representerar hur det "ska" se ut, mer hör samman med ett småländskt landskap av förlorad och saknad - förmodad - idyllisk tid (Saltzman 1997 s. 165).

I »Landskapet som text« av Alf Hornsberg, även den publicerad i Moderna landskap, får vi avslutningsvis bekanta oss med en bit av Tjust skärgård. Detta sker utifrån människors berättelser och subjektiva utbyten med naturen de har levt eller lever i. Det gäller allt från minnen om höbärgning på nu granplanterade åkrar, till den praktiska kunskapen och omsorgen om ett trädets stam som slagit knut under växten, från berättelser om en fransk ballongförarens landningsplats på åkrarna Ballongen på 1890-talet och till att där, på klippan, har det en gång funnits hållristningar (Hornsberg 1997 s. 107-119). Hornsberg resonerar kring det identitetsskapande förhållandet mellan människa och plats och mellan det spontant framväxande landskap som formats av praktisk verksamhet och det landskap som formats av mer planerat utnyttjande av naturen (Hornsberg 1997 s. 213). Människans historia handlar om det senares allt växande dominans över det första och detta skulle kunna vara orsaken till människans allt mer bristfälliga naturanpassning. Men landskapet har också formats av personliga smakriktningar, som när de gamla ädelövträden får stå kvar därför att bondens mor uppskattar dem (Hornsberg 1997 s. 218).

Hornsberg fortsätter texten med att diskutera den rörliga människans platslöshet och frågar sig om en långsiktig omvårdnad av miljön inte förutsätter en djup präglings på den specifika platsen, en plats som hon i flera fall har lämnat bakom sig. Hornsbergs avslutar sin artikel med orden:

Viljan om att värna om ett landskap är ett uttryck för en framtids-tro som transcenderar den enskilda individens liv och därför har

samma andliga dignitet som de medeltida katedralbyggena. Samtidigt uttrycker den en förbindelse med alla de människoandar som genom årtusendena någon gång stannat upp och hänförts av dess skönhet. (Hornsberg 1997 s. 219)

För vem bevaras kulturmiljön? Medborgerligt deltagande i kulturarvsprocesser

Inläggen i diskussionen om ett behov av ett demokratiserat kulturarv, ett kulturarv som står närmare medborgarna, och om hur en sådan process kan te sig, har varit många under det senaste årtiondet. Med demokrati-begreppet, som används flitigt inom diskursen, avses en kommunikativ demokrati, med förstärkt dialog och medborgerligt deltagande (Alzén 2006 s. 140). I antologin »Demokratisk kulturarv« illustrerar Sven Nilsson den statliga kulturarvsdiskursens attitydförändring från 1970-talet till 2000-talet och dess förflyttning från ett materiellt förvaltande till ett, som Nilsson benämner, *”mjukt kulturarvsbruk”* (Nilsson 2006 s. 62). Nilsson illustrerar detta med två tankekartor med ett antal begrepp kring det centrerade ordet »kulturarv«. I 1970 års diskurs går det att avläsa: samla, vårda, kulturminnesvård, kulturskydd, samhällsplanering, kulturskydd, arkiv och museer. I 2000 års diskurs avläser vi istället: mening, minne, identitetsskapande, mångkultur, tecken, värdegrund, kulturbruk, upplevelse och kulturmiljö. Det var i ljuset av denna senare diskurs som Riksantikvarieämbetet initierade »Agenda kulturarv« i början av 2000-talet, ett samarbete mellan ämbetet, länsstyrelsen och läns museerna.

Agenda kulturarv syftade till att ge kulturmiljövården möjlighet att reflektera kring institutionernas arbetssätt, förhållningssätt och värdegrunder för att på så sätt skapa en ny ”gemensam plattform” (Riksantikvarieämbetet m.fl. 2004 s. 5). I programförklaringen går det att läsa att de arbetssätt som hittills präglat kulturmiljövårdens institutioner blev formade i ett annat samhälle än dagens. Projektet kom alltså att bli ett idébaserat försök till rannsaking av den institutionaliserade kulturmiljövården och ett ifrågasättande av dennas metoder för bevarande. Man hoppades kunna närma sig medborgarna och på sätt kringgå infekterade konflikter som på sikt skulle riskera att undergräva den institutionaliserade kulturmiljövårdens samhälleliga legitimitet (Grundberg 2000 s. 102-103). Agenda kulturarvs slagord ”människan i centrum” var i sig en

förflyttning från fokus på materiella arv till fokus på människorna som har skapat och ordnat dessa. Ambitionen i programarbetet gick dock längre än så: kulturmiljövården ska i sitt arbete utgå från dagens människor och deras behov liksom från behov hos kommande generationer (Riksantikvarieämbetet m.fl. 2004 s. 16). Målet var, enligt programförklaringen, att bidra till en hållbar samhällsutveckling där medborgarna kan använda den "kraft" som finns i historia (Riksantikvarieämbetet m.fl. 2004 s. 7). Kulturmiljövården behövde bli en mer uttalad del av samhällsnyttan, ansåg man.

Med en klang av etnologins kulturanalytiska metoder, som behandlades i föregående kapitel, ville Agenda kulturarv lyfta fram människors berättelse som drivande faktor och som motiv för bevarande. Berättelserna ger bevarandet legitimitet och det är efter berättelserna som urval kan göras. Författarna till Agenda kulturarv menade att urvalets grunder och de värden som formuleras hela tiden ska prövas mot det omgivande samhället i en kontinuerlig dialog (Riksantikvarieämbetet m.fl. s. 16). Man frågade sig: vems berättelse är det som bevaras? Detta följer tankekonstruktionen att kulturhistoriska värden inte existerar av sig själva inboende i material och fysiska strukturer utan är subjektiva och skapas i den immateriella kontext som objekten placeras i. Olika värden tillskrivs objektet och är alltså inte givna i sig.

I »Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder« liknar Richard Pettersson byggnadsantikvarien vid en grindvakt som väljer vad som ska släppas in i värmen och benämnas kulturarv och vad som ska stängas ute som kulturellt brus (Pettersson 2003 s. 11). När så grinden de senaste årtiondena har breddats och allt mer kulturarv släpps in (samtidigt som frågan lyfts om medborgarnas rätt att delta och få inflytande i kulturarvsprocesser som de i allt högre utsträckning berörs av) så uppstår också en spänning mellan professionellt och folkligt. Pettersson menar att frågan blir känslig därför att den öppnar *"minnesvårdens institutionella värden mot en potentiell populism"* (Pettersson 2003 s. 11).

Denna potentiella populism behandlas också av byggnadsantikvarie Sören Holmström i sitt bidrag till antologin »Hur djup är kulturens brunn?« Holmström använder begreppen "myter" för det som riskerar att uppträda när kulturmiljövårdens vetenskapligt grundade tolkningsföreträde sätts åt sidan (Holmström 2002 s. 90). Myterna behöver dock inte alls innebära några större problem anser han och refererar till etnolog Tomas Hylland-Eriksen, som menar att de historiska myterna är nödvändiga och att mystisk identifikation är en "allmänmänsklig egen-

skap” (Holmström 2002 s. 91). Även museerna ägnar sig åt mytologisering när de fryser ett mytiskt förflutet i tid och rum. Utan myter skulle vi vara djur och maskiner. Hylland-Eriksen menar vidare, fortfarande refererat av Holmström, att myterna i sig inte är något problem, utan snarare den politiska situation där de nyttjas och tolkas i bestämda syften. Med ett mångtydigt förflutet så skulle något av en mytologisk jämvikt kunna uppnås som förhindrar kolonialisering av det förflutna för dessa syften.

För det kulturarv som faller under kulturminneslagen fungerar byggnadsantikvariern som expert. Byggnadsminnena är, i förhållande till det totala byggnadsbeståndet, ytterst få och det är med det lagstiftade skyddet av dessa som antikvarierns expertroll har vuxit fram så som den tar sig uttryck idag. Men det är inte här skon klämmer. Holmström menar att byggnadsantikvarierns expertroll med ens blir mer problematisk när allt fler miljöer och byggnader faller inom kulturmiljövårdens intresse (Holmström 2002 s. 81). Antikvariern, med sin vetenskapliga och estetiska ambition att uppfostra, går här in på osäker mark och konflikter riskerar att blossa upp innanför såväl som utanför riksintressena:

När vi/./ tror oss vara i stånd att peka ut vad som är viktigt för brukarnas upplevelser av lokal identitet och historisk kontinuitet i det praktiska planerings- och handläggningsarbetet. Där ger vi oss ut på ett kunskapsteoretiskt gungfly, baserat på generella förhandsantaganden om den byggda miljöns betydelse för människans mentala och andliga hälsa... (Holmström 2002. s. 88)

Den antikvariska närsynen, som han kallar fenomenet, ger antikvariern svårigheter att växla perspektiv och fokusera rätt när avgränsat byggnadsminne byts mot sammanhängande miljö (Holmström 2002 s. 84). Holmström går så långt att han menar att *”brukarnas integritet och rätt till sin egen livsvärld och historieskrivning undergrävs”* (Holmström 2002 s. 83). Folkbildning genom information till brukarna om bevarande kan vara ett sätt att parera problemet, men även här riskerar en snäv experthållning att undergräva syftet. För hur kommer brukaren till tals om värden i den egna miljön, om vad i hembygden som är värt att bevara? Det kan istället bli så att brukarna väljer att slå dövrat till.

Men hur kan då ett medborgerligt deltagande i olika kulturarvsprocesser underlättas? Holmström är av bestämd åsikt: lös upp byggnadsantikvarierns tolkningsföreträdare, släpp på yrkeskårens objektifierade syn på kulturarv, på autenticitet och på historisk kontinuitet och

låt istället alternativa värderingar av kvalitét i kulturmiljön få komma fram (Holmström 2002 s. 89). De fysiska kvaliteterna ska inte uteslutas, men de behöver tonas ner. Antikvarien kan då få en delvis ny roll som utvecklare av verktyg som syftar till att bygga upp kunskapen om brukarnas syn på vilka uttryck i den egna miljö som kan vara värda att bevara och om vardagsmiljöns historiska kontinuitet och upplevelsen av denna (Holmström 2002 s. 95). Det gäller alternativa tolkningar, människors berättelser, "historiska platsupplevelser" etcetera.

Holmström avslutar sin text med att ge oss ett praktiskt exempel, hämtat från sin erfarenhet av att ta fram ett kulturmiljöprogram för Grangärdebygden i Ludvika kommun. Här engagerade han 25 deltagare bland de boende (de flesta engagerade i hembygdsföreningen) som i sin tur utförde fältundersökningar ute i bygden och bland de övriga invånarna. Med sig hade de Holmströms mall med disposition av programtexterna, exempel på textinnehåll, förslag på analysmetoder (utpekande på karta, enkäter, byavandringar med de boende, intervjuer med mera) samt en redan utförd byggnadsinventering som stöd (Holmström 2002 s. 96). Antikvarien deltog även periodvis i fält som bollplank. Gruppens undersökningsresultat överfördes sedan dels till markeringar på kartor för att på så vis underlätta användandet av programmet i detaljplanering, dels sammanställdes programtexter. Texterna och avgränsningarna var helt och hållet bybornas egna. I programmet framhölls dessutom utvecklingsarbetet i bygden av kultur- och miljövärden, bevarande, turism men även samhällsutvecklingen i vidare mening, för att på så sätt frångå ett bevarande endast byggt på regleringar (Holmström 2002 s. 99).

I sina berättelser tenderade byborna att framhålla enskilda livsöden framför fokus på gemensamma berättelser (Holmström 2002 s. 97). Trots den eventuella risken att missa målet med kunskapsunderlaget så menar Holmström att de enskilda berättelserna är av betydelse för bybornas engagemang och för programmets förankring i bygden och dess funktion för att understöda uppbyggnad av "lokala historiebilder". Slutsatsen blir att eftersom bybornas engagemang i processen är central så måste de lokaletnologiskt orienterade historieintresset ges utrymme i kunskapsuppbyggnaden. Kulturmiljöprogrammets dubbla natur, som planeringsunderlag och som kunskapsunderlag för boende och allmänhet, framträder här i nytt ljus.

För att få perspektiv på detta förhållningssätt, utifrån byggnadsantikvariens vardag och de problem som hon eller han ställ inför – eller för att spetsa till det: i ljuset av antikvariens traditionella tankemönster – refe-

reras här kommunantikvarie Henrik Ranbys reflektion kring kommunal byggnadsvård i Höganäs, publicerad i »Skånska hembygdsförbundets årsbok 2005«:

Trots en allmänt positiv utveckling finns det emellertid också uppenbara problem för byggnadsvården. Vissa byggnadskategorier utan funktioner, som Höganäs sista industriskorstenar, har exempelvis visat sig svåra att bevara, trots politisk konsensus och folklig förankring/.../Gamla "farsoter", som utvändigt tilläggsisolering, har ersatts av nya, inte minst mur- och plankbyggande, överdrivna utfyllnader av tomter, s.k. byasten och utsiktsdäck. (Ranby 2005 s. 89-90)

Under 1900-talets byggnadsminnesförklarades flera unika byggnadsverk i landet samtidigt med att byggnadsantikvariens yrkesroll växte fram. Sören Holmström menar att antikvarien har svårt att växla perspektiv när kulturmiljövården gått från att enbart värna om enskilda byggnader till att behandla hela miljöer och därmed beröra allt fler människor. Risker för att konflikter blossar upp blir då stora. Bilden visar det byggnadsminnesförklarade Vittskövle slott i Skåne. Foto författaren.

Grangärdebygdsprogrammet

Lokal identitet och historisk kontinuitet är ytterst en demokratifråga som handlar om vem som är samhälls- och traditionsbyggare (Holmström red. 2001 s. 6)

En närmare presentation av upplägg och fokus i »Kulturvårdsprogram Grangärdebygden« kan här vara på sin plats. Programmet riktar in sig på "människan mellan husen" och det identitetskapande band som finns mellan människan och hennes hembygd, med insikten att ett sådant band inte endast kan främjas genom bevarande av historiska värden (Holmström red. 2001 s. 6). I en avfolkad bygd finns inga resurser till bevarande, därför fokuserar dokumentet även på andra värden som bidrar till hela bygdens utveckling. Kulturvårdandet i Grangärdebygden tar alltså steget ur den ram som utgör ett traditionellt antikvariskt synsätt. Ett synsätt som enligt programmet läser fast ett "tänkt historiskt förlopp" som kan hota möjligheten att använda det förflutna som en utvecklande kraft. Grangärdebygdsprogrammet är istället skapat ur ett underifrån-perspektiv, det är brukarna själva som har identifierat och registrerat värden att utveckla och föra vidare.

Programmet behandlar Grangärdebygdens fem orter med omgivning samt de mindre byarna i östra bygden, allt uppdelat på sex kapitel. Det täcker alltså hela bygden. Programmet innehåller relativt begränsat med historik, i huvudsak finns historiska beskrivningar i det inledande kapitlet om bygdens industri- och bebyggelsehistoria och i inledningen av varje ortsredovisning. Det avslutas med en redogörelse av bygdens byggnadsskick, en snabbguide i byggnadsvård samt ett kapitel som beskriver och pekar ut viktiga landskapselement i området.

Men om Grangärdebygdsprogrammets innehåll inte upptas av historik som annars är brukligt i kulturmiljöprogram, vad redovisar det då? Och vilka berättelser berättas? En närmare titt på ortsredovisningen av Nyhammar med omgivning borde ge svar. Den är uppdelad på följande avsnitt:

»Historia och bebyggelseutveckling« med fokus på bygdens framväxt som bruksort och på bebyggelsens årsringar.

»Miljöegenskaper och kulturvärden« som övergripande beskriver några bebyggelseområdets karaktär - exempelvis Kvarnhedens småbruksmiljöer från 1800-talet och tidigt 1900-tal med enhetlig rödfärgad bebyggelse - och pekar ut grönstrukturer, odlingslandskap, vägar och plat-

ser med kulturvärden som är viktiga för de boende i samhället - exempelvis Folkets Hus med alla offentliga evenemang (Holmström red. 2001 s. 90-93). Dessutom märks historiska platser, platser med upplevelsekvalitet och platser med social kvalitet. ut på en karta över orten.

»Delområdesredovisning« som delar in hela orten i mer detaljerade beskrivningar och som redovisar områdets historia utifrån de fysiska strukturer som vittnar om denna. De berättelser som förmedlas tar sin början i den första etableringen av ekonomisk verksamhet och bostäder i bygden, fortsätter med 1800-talets och 1900-talets bebyggelse och verksamheter, samt med de människor som förknippas starkast med husen och platserna. Beskrivningarna liknar till innehåll mer de böcker som hembygdsföreningen brukar sammanställa över orten än ett kulturmiljöprogram så som de traditionellt tar sig uttryck. Det är hembygdens historia och inte husens; det fysiska sätts in i ett immateriellt sammanhang.

I delområdesredovisningen för Stenberget, den minsta området i Nyhammar, får vi bland mycket annat vetskap om att de två fastigheter som först etablerades på Stenberget fortfarande finns kvar och om den kände undergöraren Nybro-Kalle som bodde på bondgården i Stenberget kring förra sekelskiftet (Holmström red. 2001 s. 95). Om offerkastet efter en ung kvinna som mördades här 1915, ett offerkast som fortfarande pågår. Om de gamla brofästena som berättar historien om den gamla landsvägens sträckning och om ruinerna efter de smedjor som förknippas med Nyhammars ursprung som bruksort.

Beskrivningarna konkretiseras i en karta över området med markerade byggnader och miljöer att ta hänsyn till och en lista ger förslag på åtgärder, allt från röjning av sly till och ny skyltning till behov av områdesbestämmelser. Områden som passar för nybyggnation anges också.

Ortsredovisningen avslutas med avsnittet »Utvecklingsarbetet« som sammanfattar åtgärdsförslag för olika platser i samhället och ger förslag på utvecklingsmöjligheter för industri och småföretagare, jordbruksnäringen och turistnäringen.

The Burra Charter

»The Burra Charter« togs fram av australiensiska ICOMOS i samband med restaureringsarbeten i den lilla gruvstaden Burra under 1970-talet. Dokumentet bygger på - och är en vidareutveckling av - Venedigdokumentet som är den internationella byggnadsvårdens "standarddokument" från 1960-talet. Med Burra Charter lanserades begreppet »cultural significance« som inte har fått någon direkt motsvarighet i

svenskan, men som ligger nära en byggnads eller en miljö ”kulturella värden” och kan sägas vara en sammanställning av dessa, inbegripet de kulturhistoriska värdena. Enligt dokumentet är cultural significance inbäddat i en plats och dess material, geografiska läge, immateriella aspekter, så som associationer och betydelser (meanings) för människor, men också i relaterade objekt, platser och data (arkivmaterial etcetera) (Marquis-Kyle & Walker 2004 s. 11). Att på detta sätt objektifiera värdena går på tvärs med det tidigare nämnda fenomenologiska synsätt som säger att värdena alltid är subjektiva, alltså finns i huvudet på betraktaren eller betraktarna. Å andra sidan förespråkar Burra Charter ett brett deltagande och lyfter upp människors associationer med en plats och den mening den kan ha för människor, till att vara lika viktigt som materialet i sig (Marquis-Kyle & Walker 2004 s. 44).

The Burra Charter Process förespråkar ett varsamt tillvägagångssätt vid restaurering, underhåll och förvaltning av kulturarvsplatser (heritage places) och tar hänsyn till flera faktorer och intressenter i processen. Man skulle kunna kalla det ett mer öppet och ödmjukt förhållningssätt där kulturarvsexperten måste gå utanför konventionella ramar för att en kulturmiljö med dess cultural significance ska säkras. Burra-processen uppkom ur Australiens kulturella kontraster, ett ungt fysiskt kulturarv och ett betydligt äldre immateriellt sådant, där hela landskapsavsnitt kan representera viktiga värden. I artikel elva betonas vikten av att uppmärksamma och bevara platser och objekt som kan relateras och bidra till en plats ”cultural significance” (Marquis-Kyle & Walker 2004 s. 44). Dessa kan ingå i platsens historia och i associationer och betydelser för människor. Ett tydligt exempel på detta är olika strukturer i det historiska odlingslandskapet som kopplingen mellan en by och fåbod, men det kan också vara delar som ingår i en person- eller familjehistoria eller en annan historia och som anses viktig att berätta.

Artikel nummer tolv i Burra charter berör deltagandefrågan i restaurering, uttolkning och förvaltning av kulturarvsplatser och vikten av att engagera och ”konsultera” människor för vilka platsen är intressant och har stor betydelse (Marquis-Kyle & Walker 2004 s. 46). Enligt artikeln kan risken för framtida konflikter undvikas genom att hålla studier och efterföljande hantering av en plats öppet för insyn och engagemang. Det kan till och med bli nödvändigt att lägga tid och pengar på att undersöka vilka som kan komma att beröras av hanteringen av platsen samt att säkra dessa människors engagemang i processen. Nästföljande artikel uppmärksammar samexisterande av kulturella världen vilka alla ska respek-

teras. Framförallt om värdena tenderar att stå i konflikt med varandra; platser kan ha olika betydelse för olika människor och grupper.

Burra charters artikel 24 »Retaining associations and meanings« säger att signifikanta associationer mellan människor och platser ska respekteras, upprätthållas och inte begränsas (Marquis-Kyle & Walker 2004 s. 70). Detta gäller även "spirituella" värden, som de här kallas. Dessa platsbundna associationer och betydelser måste identifieras vilket i sig kan kräva en särskild undersökning. Här, i betoningen på vikten av en koppling mellan bevarandeprocess och människorna som brukar eller för vilka platsen har betydelse, men även i avsteget från kulturmiljövårdens konventionella ramar, sammanfaller Burra charter med Sören Holmströms metoder i arbetet med Grangärdebyggsprogrammet.

ETT VÄXANDE BEHOV AV PROGRAM FÖR KULTURMILJÖN – EN BAKGRUND

Sektorsprogram för kulturminnesvård

Kulturminnesvården kom under 1970-talet att i sitt bevarandefokus även inbegripa miljöer. Upptakten till detta var arbetet med den nya riksplaneringen med start 1969 som även inkluderade landskapsavsnitt med kulturhistoriska värden. En länsinventering inleddes och områden i hela landet redovisades översiktligt med beskrivning och karta i den statliga utredningen »Hushållning med mark och vatten« 1971 (Biörnstad 1989 s. 4). Samtidigt kom synen på landets äldre stadsmiljöer att förändras, de var inte längre självklara saneringsområden och 1974 infördes särskilda lån för renovering av kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse. Samma år föreslog Statens planverk (nuvarande Boverket) tillsammans med Riksantikvarieämbetet att kommunerna skulle arbeta vidare på underlaget från riksplaneringen och ta fram ett mer omfattande planeringsunderlag som även täckte in tätortsbebyggelse (Biörnstad 1989 s. 5). En kulturhistorisk översikt över kommunerna eftersöktes och det första fröet till kommuntäckande kulturmiljöprogram var sätt.

Tongivande i denna nya syn på kulturmiljöer, och som fortfarande ger eko i det kommunala planarbetet, var de kulturpropositioner som togs fram under mitten av 1970-talet. Tankar kring medborgerligt deltagande i kulturarvet lyftes nu fram att bli ett mål för kulturmiljövården (Biörnstad 1989 s. 5). Kulturarvet skulle inte heller endast bevaras och doku-

menteras utan också vårdas och levandegöras. I propositionen från 1974 står att läsa att "kulturarvet från hela samhällets historia måste bevaras och göras levande" (Program för kulturminnesvård 1986 s. 2). Man ville också att kulturmiljövården skulle decentraliseras, 1976 lyftes det statliga ansvaret för kulturarvet över på länsnivå och frågan om program för sektorn, till för att underlätta länsstyrelsernas arbete, blev åter aktuellt (Biörnstad 1989 s. 6).

1977 ägnades Riksantikvarieämbetets årsmöte åt frågan och året efter togs skriften »Program för kulturminnesvård« fram (Riksantikvarieämbetet & Statens planverk 1978) med anvisningar för de nya kulturminnesvårdsprogrammets upplägg och fokus. Skriften var ställd till både kommunstyrelse och länsstyrelse och tanken var, efter att Svenska kommunförbundet engagerat sig för kommunala kulturmiljöprogram och fått ämbetets gehör, att programmen skulle bygga på ett samarbete mellan kommun och länsstyrelse (Biörnstad 1989 s. 6).

I »Program för kulturminnesvård« redovisades en disposition för de nya programmen, med sex inbördes delar (Riksantikvarieämbetet & Statens planverk 1978 s. 6).

1. Beskrivning och analys av den fysiska miljön samt formulering av en översiktlig bevarandemålsättning (av allmän art)
2. Avgränsning och urval av miljöer och objekt med särskilt värde
3. Beskrivning och värdering av hittills genomförda bevarandeåtgärder
4. Genomgång av allmänna förändringar av betydelse för kulturminnesvården
5. Sammanfattning och förslag till huvudsaklig inriktning av arbetet
6. Åtgärdsdel med förslag till insatser för den närmaste tidsperioden/budgetperioden

Den modell för kulturmiljöprogram som skissades under slutet av 1970-talet syftade till att vara ett aktivt handlingsprogram med särskild åtgärdsdel för att - med kulturpropositionerna i ryggen - inte endast bevara och dokumentera utan även vårda och levandegöra kommunernas kulturmiljöer. Men de program som utarbetades kom i de flesta fall endast att utgöra de två första delarna, den kulturhistoriska analysen och de utvalda miljöerna, de som i skriften benämns "programmets basdelar" (Backlund 1998 s. 12). En separat åtgärdsdel med tydliga intentioner att hållas reviderad förekom i princip inte alls. Det tänkta aktiva program-

met kom alltså istället att bli ett passivt sådant. Långa historiska beskrivningar kom att fylla upp kulturmiljöprogrammets sidor utan aktuella strategier och riktlinjer.

Skriften avslutades med några raders proklamerande för vikten av "en bred samhällsförankring" av programmen (Riksantikvarieämbetet & Statens planverk 1978 s. 9). Detta skulle ske genom studiecirklar, informationsmöten och utställningar för att ge allmänheten insyn i arbetet. Kommunikationen som föreställdes var alltså enkelriktad, allmänheten skulle få kunskap om de miljöer och de värden som länsstyrelse, kommun och länsmuseum pekade ut. Att allmänheten i form av kulturmiljöns brukare och boende själva skulle forma eller påverka programmets innehåll låg inte i linje med kulturminnesvårdens organisation och professionens ensamrätt på tolkning.

Att upprätta program för kulturmiljö- vård

I den i början av 1980-talet av Riksantikvarieämbetet utarbetade »Att upprätta program för kulturminnesvård« beskrivs de ovan listade delarna mer ingående men med fokus på arbetet med de regionala programmen, som i disposition och inriktning i princip motsvarar de kommunala programmen. Enligt anvisningarna skulle den kulturhistoriska analysen (del 1) redovisas som ett historiskt förlopp och syfta till att ge en bakgrund till urvalen av miljöer (del 2). Sambandet analys – urval skulle alltså vara framträdande i programmet med hänvisningar mellan delarna (Riksantikvarieämbetet 1984 s. 9). Urvalet skulle därmed kunna sättas in i ett sammanhang och skälet varför miljöerna valts ut skulle bli tydliggjort. I analysen skulle kulturlandskapets förändringar redovisas genom studier av samhällsutvecklingen sektor för sektor i ekonomiska system, exempelvis jakt och fiske, jordbruk, skogsbruk, industri och förvaltningar (Biörnstad 1989 s. 11). Men endast de verksamheter inom sektorerna som påverkat kulturlandskapet och resulterat i fysiska strukturer, landskapselement och miljöer skulle vara av intresse och beskrivas.

Riksantikvarieämbetet förordade ett brett urval med en "allmängiltig värdegrund", detta för att göra programmet "generellt användbart" i samhället. Kulturmiljöprogrammen skulle alltså inte endast fungera som planeringsunderlag utan ha en dubbel funktion som ett kunskapsunderlag för allmänheten (Biörnstad 1989 s. 19). Hur skulle då dessa miljöer avgränsas? Genom ett funktionellt och kronologiskt samband på så sätt

att miljön kan inringas på karta, exempelvis stenbrott, bruk, bostadsbebyggelse, fäbod, odlingslandskap eller bymiljö (Biörnstad 1989 s. 47).

Utöver dessa basdelar skulle programmet även innehålla erfarenheter från tidigare projekt (del 3), en definition av hotbilder inom dagens samhällsutveckling mot kulturmiljöernas bevarande samt hur dessa kan påverkas till det bättre (del 4), förslag på inriktning av det fortsatta arbetet med miljöerna (del 5) och till sist en separat åtgärdsdel med ett revideringsintervall på 3-5 år till skillnad från basdelens 10-15 år (del 6). Åtgärdsdelen syftade till att vara ett handlingsprogram där kulturmiljövården arbetar direkt med brukarna med frågor som rör kulturhistoriska värden:

Enbart förekomsten av ett kulturminnesvårdsprogram där de kulturhistoriska värdena i miljön lyfts fram bör vara nog för att man överlag ska bli mer medveten om dessa och visa större varsamhet och respekt/.../ Detta är emellertid inte alltid tillräckligt. Många gånger behövs också direkta åtgärder från samhällets sida för att hindra förstörelse och vanvård, för att vårda och underhålla eller för att göra kulturmiljön levande och tillgänglig. (Biörnstad 1989 s. 71)

Att det inte enbart räcker med att de kulturhistoriska värdena lyfts fram visar exempelvis en rapport från Riksantikvarieämbetet publicerad 15 år senare. Bygglövshandläggarna på kommunerna visade sig ha svårt att veta vad som skulle bevakas i de uppmärksammade urvalen (Backlund 1998 s. 22). De hade svårt att förhålla sig till kunskapsunderlagen och veta vad kulturmiljöerna tålde.

Nya förutsättningar och förstärkta krav

Kommuners ansvar att tillvarata byggnaders och miljöers kulturhistoriska värden blev markant större och möjligheterna att skydda blev betydligt mer långtgående under 1980-talet med införandet av Naturresurslagen (NRL, senare Miljöbalken) och Plan- och bygglagen. Med nya PBL fastslogs ramarna för kommunernas planmonopol och genom reglering av riksintressen i NRL ansvarade kommunerna nu också för att säkerställa värden i större landområden. Skydd genom detaljplanering av bebyggelse samt skyldigheten att utarbeta strategier och heltäckande skydd av miljöer blev alltså långt mer avancerat och lagstyrt. 1996 genomfördes en förändring av PBL. I de inledande bestämmelserna förstärktes kravet

på beaktande av natur- och kulturvärden i den fysiska planeringen och i PBL:s andra kapitel förstärktes kravet på att kommunerna ska ha planeringsunderlag som redovisar värden och kvalitéer i bebyggelsen, hos objekt och miljöer och i sammanhangen de ingår i (Persson 2000 s. 12).

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § där bl. a. riksintressen för kulturmiljövärden står inskrivet säger att *"mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärden som kan påtagligt skada natur- och kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas"*. Denna första del av paragrafen talar om ett bevarande av kulturvärden i *hela* kulturmiljön, och inte inom utdragna gränser. Därefter kommer den del som berör riksintressen: *"områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövärden eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket"*.

Kommunerna är alltså ålagda att skydda kulturvärden i kulturmiljön i stort och inte endast de riksintressen för kulturmiljövärden där länsstyrelsen står som kontrollant. De ska skyddas så långt möjligt. Med Kulturminneslagens (KML) införande 1988 infördes även här ett allmänt skydd för kulturmiljön. Den första paragrafen, första kapitlet talar om att skyddet av kulturmiljön är en nationell angelägenhet och ett ansvar som delas av alla, enskilda såväl som myndigheter.

Behovet av kunskapsunderlag och program i kommunerna för att kunna svara mot de nya förutsättningarna kom alltså att befastas under 1990-talet. Programmen utarbetades ofta med länsmuseerna som konsult. År 2000 beslutade regeringen om de nationella miljökvalitetsmålen där kulturhistoriska värden i den bebyggda miljön ingår i delmålet »God bebyggd miljö«, som ändlig resurs att ta till vara genom långsiktig hus-hållning (se inledningen). Kravet på kommunerna att säkra kulturvärden i den kommunala kulturmiljön är redan fastställt genom 1980- och 90-talens lagstiftning. Miljökvalitetsmålet kan ses som ett sätt att från nationellt håll aktualisera frågan, sätta en tidsgräns och följa upp målarbetet.

Hävdad odlingslandskap på Ytterön i Blekinge skärgård. Ytterön ingår i riksintresset Östra skärgården i Blekinge. Det finns runt 1700 riksintressen för kulturmiljövården i hela landet. Foto författaren.

Dagsläget

I samband med Boverkets uppföljning och utvärdering av delmålen för miljö kvalitetsmålet God bebyggd miljö genomförde myndigheten en enkätundersökning i landets kommuner («Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse – en analys av miljömålsenkäten», publicerad december 2009). Kommunernas tillgång till planeringsunderlag och tillgång till antikvarisk kompetens användes som indikator på hur långt arbetet hade kommit med att nå delmål 1 och 2. Drygt två tredjedelar av kommunerna deltog i frågan om tillgång till program och av dem hade sex av tio kulturmiljöprogram (Boverket 2009 s. 8-9). Av dessa hade fyra av tio program över hela kommunen och två av tio hade endast program över delar av kommunen. En knapp tredjedel saknade program eller motsvarande planeringsunderlag helt och hållet. I rapporten framkommer dock ingenting om programmens ålder och aktualitet, många kommuners kulturmiljöprogram utarbetades under 1980-talet och början av 1990-talet och har inte reviderats sedan dess. Boverket fann ett samband mellan små kommuner och brist på planeringsunderlag.

Enkätundersökningen visade på en brist på antikvarisk kompetens i kommunerna. Endast 38 procent hade antikvarisk kompetens och få hade en heltidsanställd byggnadsantikvarie (Boverket 2009 s. 10-11). Behovet löstes med att en konsult köptes in knappt en gång i veckan eller genom att en antikvarie var anställd med begränsad arbetstid. Även här fanns ett samband mellan små kommuner och brist på kompetens, liksom mellan tillgång på kompetens och tillgång till underlag.

ANALYS AV FYRA KULTUR- MILJÖPROGRAM

Nacka

Gällande översiktsplan för Nacka kommun är från 2002, arbetet med en ny är igång (september 2010) men den processen är inte färdig och den nya planen kommer inte refereras till här. Kulturmiljöprogrammet togs fram i år men har inte fastslagits politiskt än. Programmet är ute på samråd.

Nacka kommun ingår i Stockholms län och gränsar till Stockholms stad och får till följd av detta sin beskärda del av regionens attraktion och befolkningsexpansion. Som till stora delar en skärgårdskommun består Nacka i norr och öst av kust med höjder av granit och bebyggda eller skogsbetäckta sänkor mellan, i söder mot Stockholms söderorter ligger Nackareservatet som är ett välbesökt naturreservat samt Erstaviks oexploaterade fideikommiss. Tidigare industriområden, Sickla, Augustenbergs (Nacka strand) och Järla, har under senaste årtionden omvandlats till tätorter med hög nyexploatering. Andra karaktärsdrag som kan vara värda att nämna är villamiljöer från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, några herrgårdsmiljöer, den anrika badorten Saltsjöbaden, samt villa- och hyreshusområden från 1900-talets andra hälft.

Kulturhistoriska värden i Nackas översiktsplan

Planens redovisning av strategier för riksintressen för kulturmiljövärden samt visioner för kulturhistoriska värden i kulturmiljön är av anmärkningsvärt allmän och kortfattad karaktär. Nackas översiktsplan är över-

lag en relativt kortfattad produkt. Troligtvis har planerna på ett nytt kulturmiljöprogram spelat in och fokus på kulturhistoriska värden har ansetts höra hemma i ett sådant. En snabb jämförelse med Karlskronas översiktsplan från 2010 visar att planerna sannolikt tenderar att innehålla fler sådana visioner och strategier om ett kulturmiljöprogram för kommunen fattas, vilket det gör i Karlskronas fall. Det som går att få ut av Nackas översiktsplan är i stora drag att den äldre bebyggda miljön, dess berättelser om platsen och bidrag till en varierad och trivsamt miljö, är en värdefull resurs att beakta i planeringen och att det ska tydliggöras vid anpassning av ny bebyggelse.

En närmare titt på Nackas kulturmiljöprogram

Nackas kulturmiljöprogram består egentligen endast av den andra av de sex delar som ingick i Riksantikvarieämbetets skiss på upplägg, alltså av den del som utgör urvalen. En analys av kommunens historia från förhistoria till nutid finns inte, och inte heller handlingsprogram, analys av hotbild eller sammanställning av erfarenheter.

De utvalda kulturmiljöerna presenteras gruppvis vilka bildar programmets sju kapitel, varje kapitel inleds med en kort historik på en knapp A4-sida för att sedan fortsätta i beskrivningar av de specifika miljöerna. De sju kapitlen är som följer: Gården - torpet - kulturlandskapet; Sommarherrgården; Sommarnöjen vid farleden; Industrimiljöer; Villasamhällen vid järnvägen; Folkhemmet; Rekordären. Det är alltså inom dessa kategorier som vi hittar de kulturhistoriska värdena i Nacka kommun. Sammantaget har 45 specifika miljöer valts ut vilka alla följs av en lista med förhållningssätt vid eventuella planeringsarbeten.

Kulturmiljöer som är avgränsade som större landskapsavsnitt är undantag i programmet. Dessa består då av ett par kulturlandskap i betydelsen traditionell odlingslandskap, av sommarvillor i skärgårdsmiljö, områden av riksintresse för kulturmiljövården (Erstavik och villaområdet Storängen) samt några enstaka modernistiska bostadsområden och industrimiljöer. Annars är miljöerna framför allt avgränsade som tomter, tomter med tillhörande park samt mindre bostads- och industriområden. Programmets fokus går att utläsa väl av de sju kapitlen utskrivna ovan. Sommarnöjen från slutet av 1800-talet och sekelskiftet 1900 samt sommarvillor från början av 1900-talet dominerar (sammanlagt 15 miljöer) tillsammans med gårdar/herrgårdar från 1600-talet och framåt (sammanlagt 10 miljöer). I storleksordning därefter kommer: bostadsområ-

den från 1960- och 1970-talen (7 miljöer); industrimiljöer som karaktäriseras av byggnader från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet (7 miljöer) och till sist bostadsområden från 1940- och 1950-talen (6 miljöer).

Analys

I kulturmiljöprogrammets inledning anges att det har en tydlig inriktning på att vara ett *”strategiskt kunskapsunderlag för den kommunala samhällsplaneringen och bygglovsprövningen”* samt att programmet inte redovisar samtliga kulturvärden i kommunens fysiska miljö och alltså inte är någon totalinventering (Asplund, Krus & Rutgersson 2010 s. 5). Detta beroende på att en sådan inventering *”av alla enskilda fastigheters kulturvärden är ett mycket omfattande arbete”*. Resonemanget tycks visa på inställningen att ett kulturmiljöprogram är läst i upplägg och innehåll, att det endast kan bygga på urval med fastighetsuppgifter och kortfattad byggnadshistorik.

Med programmet visar Nacka kommun alltså ingen ambition att hanterat kulturhistoriska värden i kulturmiljön som helhet utan i snävt avgränsade miljöer, som ger många vita fläckar på den kommunala kartan. Men utgör denna hantering i sig en risk för miljöerna när de avgränsas från det omgivande (oftast) naturlandskapet? Ett landskap som i flera fall kan vara anledning till bebyggelsens placering? En slutsats kan vara att det finns en framtida risk för fragmentisering, ju mer avgränsad en miljö blir och ju mer av förändring som sker utanför denna gräns, ju mer bildas ett reservat avsnört från sin omgivning. Riksantikvarieämbetet programskiss syftade till att urvalen skulle grundas i en analys av hela kommunens historia utifrån kulturlandskapet, utan denna del kan urvalen ses som än mer ryckta ur sitt sammanhang.

Vilken detaljnivå ligger då programmet på? Beskrivningar, fotografier samt listor med förhållningssätt fokuserar nästan enkom på byggnader. Programmet tar oss med på en snabb biltur genom (alternativt en sväng med helikopter över) den ofta snävt avgränsade miljön för att sedan släppa av oss och låta oss ta en närmare titt på ett urval av fasader som får representera miljöns bebyggelse. Vi får veta byggnadens/-anläggningens historia så som arkitekt, byggnadsstil och till- om- och nybyggnader. Vi får även förklarat för oss att eventuella tillbyggnader och tillägg inte får dominera, eller att eventuella nya byggnader i miljön ska prövas med försiktighet och anpassa till omgivningen vad gäller skala, placering, material och färgsättning.

Vad får vi då ut av beskrivningen av exempelvis Boo herrgård på Ormingelandet? Beskrivningen ger oss information om att platsen har haft betydelse sedan förhistoriskt tid på grund av sitt strategiska läge, att nuvarande herrgård uppfördes efter rysshärjningarna 1719 och under tiden Nicodemus Tessin d y ägde gården (Asplund, Krus & Rutgersson 2010 s. 15). Här finns ett eget kapell från samma tid samt några andra byggnader: trädgårdsmästarbostad och likbod från 1700-talet; två små tullhus; en gammal timrad fiskestuga. Jordbruksmarkerna är avstyckade men trädgård och park finns kvar med äldre planteringar. Uteslutna är människors berättelser och minnen. Urvalet i sig indikerar för bygglovshandläggaren att här får man vara försiktig och införskaffa mer information och rådfråga antikvarie. De kortfattade förhållningssätten hjälper dock handläggaren en del, får henne eller honom in på rätt spår.

Den dubbla roll som Riksantikvarieämbetet ansåg att programmen skulle ha, som planeringsunderlag och som informationsunderlag för att grunda en byggnadsvårdande inställning hos brukarna, har här blivit till en enkel roll. Programmet är en intresseredovisning från den lokala kulturmiljövården med en ambition att säkra de kulturhistoriska värdena inom de utvalda kulturmiljöerna i den egna samhällsplaneringen. Och som sådant - ett verktyg i kommunens fysiska planering och som i avsaknad av helhetsgrepp och av brukares delaktighet och berättelser har liknats vid ett instrument för markanvändning - uppfyller det väl sitt syfte (Backlund 1998 s. 26).

Ett intressant kapitel i Nackas historia, vilket också avspeglas i programmet, är de industriområden med rötter i industrialiseringen som de senaste decennierna har omvandlats till tätorter: Järla sjö, Sickla, Nacka Strand och senast Saltsjökvärn och Kvarnholmen. I en sådan omvandling får autenticiteten stryka på foten, de äldre byggnaderna blir renoverade och moderniserade och fasaderna blir scenerier i en modern miljö. Vilka värden blir då viktiga att bevara idag? Programmets förhållningssätt för dessa områden är att "grundläggande karaktärsdrag" hos industribyggnader och bostadsbebyggelse bevaras och att de historiska skikten skyddas så att de går att avläsa även i fortsättningen. Den autenticitet och patina som vanligen värnas byts ut mot ett värnande av grundläggande karaktärsdrag. Fokus har flyttats och antikvarien backar några steg i sitt granskande av byggnaden.

Avslutningsvis så tyder ingenting på ett brukarinflytande i arbetet med programmet, eller om en idé eller filosofi i den riktningen.

Erstaviks fideikommiss är en av de utvalda kulturmiljöerna i Nackas program. Foto författaren.

Vallentuna

Vallentuna kommuns gällande översiktsplan är ny för 2010 liksom kulturmiljöprogrammet som är färdigställt men inte antaget politiskt. Programmet är en presentation av kommunens kulturmiljöunderlag som är ett *"geografiskt heltäckande, digitalt och påbyggnadsbart verktyg tillgängligt via kommunens hemsida"* (Othzén, Åberg & Järveroth 2010 s. 4). Den stora skillnaden mellan programmet och det interaktiva underlaget är att i det senare fattas historik för 90 byar eller ensamgårdar som berörs av de riksintressen för kulturmiljövård som breder ut sig över stora delar av kommunen. Sockenbeskrivningarna är också mer omfattande på hemsidan med information om naturförutsättningar, fornlämningar, ortsnamn med mera. Vallentuna ligger norr om Stockholms stad och Täby kommun och är en del av Stockholms län.

Kulturhistoriska värden i Vallentunas översiktsplan

Översiktsplanens beskrivning av kulturhistoriska värden och kulturmiljö är av samma allmänna karaktär som i Nackas plan, vilket torde passa in under samma resonemang som fördes ovan om att ett framtaget sektorsprogram ger mindre konkreta och omfattande formuleringar i översiktsplanen. Detta är också något som noterats av Riksantikvarieämbetet (se Backlund 1998 s. 19). Istället hänvisas till kulturmiljöprogrammet.

I översiktsplanen sammankopplas de lokala kulturmiljöerna och spåren i landskapet med kommunens kvalitet och identitet och dessa faktorer anses ha stor betydelse för kommunens dragningskraft (s. 42). De spår som åsyftas ger också en föraning av valt fokus i programmet: forn lämningar, odlingslandskap, kyrkmiljöer, vattenvägar och järnväg. Planen innehåller två övergripande strategier för att bevara det rurala öppna landskapet. Dels ska jordbruket hållas aktivt och dels ska avvägning hela tiden göras mellan byggande och bevarande, av hänsyn till kulturmiljön och baserat på kunskap om platsen.

En närmare titt på Vallentunas kulturmiljöprogram

Liksom Nackas program utgör Vallentunas kulturmiljöprogram den andra delen av de sex delarna i Riksantikvarieämbetets upplägg. Åtgärdsprogram fattas liksom någon egentlig historisk analys av kulturlandskapet. Trots likheten i denna begränsning så kan programmet sägas vara av en helt annan typ än det som har utarbetats i Nacka. I inledningen sätter Vallentuna en helt annan ton och en ambition att ta ett helhetsgrepp på kulturlandskapet uttrycks. Under rubriken Kulturhistoriska kvaliteter i olika bygder får vi reda på att:

I övergången mellan slätt och dalgångar och mellan dalgångar och skogsbygd finns varierande och mosaikartade landskap där en visuell överblickbarhet saknas vilket ibland försvårar förståelsen för kulturmiljön. Visuellt kan det upplevas att tillkommande bebyggelse kan placeras var som helst utan att områdets kulturhistoriska kvaliteter minskar. Det krävs dock ofta att en kulturmiljöanalys görs för att förstå landskapet och förhindra en fragmentisering av landskapet och därmed en minskad förståelse för historien. (Othzén, Åberg & Järveroth 2010 s. 14)

Samma allmängiltiga princip föreslås för tätortsmiljöer med beaktande av årsringar, kvartersindelning etcetera. Synsättet avspeglas också i de förhållningssätt som finns formulerade i programmet: "varje plats har sina specifika förutsättningar./../varje plats och bidrar till vårt samlade kulturarv" och "på vissa platser är spåren svårare att se och förstå och de är därför mer känsliga för förändringar och nya inslag" (Othzén, Åberg & Järveroth 2010 s. 5). Angående det senare citatet så menar Vallentuna att stora och synliga anläggningar är lättare att ta hän-

syn till än känsligare samband av spår som exempelvis härrör från förhistorisk tid.

Den historiska analysen i kulturmiljöprogrammet är mycket schematisk och kortfattad. Programmets huvuddel består av beskrivning av kommunens nio historiska socknar (idag åtta) samt en kulturmiljöprofil bestående av tre specifika karaktärsdrag formulerade för varje socken. Efter varje sockenbeskrivning och kulturmiljöprofil följer en lista med punkter "att tänka på", så som att området är utpekad som riksintresse, att småbiotoper (alléer, öppna diken med mera) är skyddade enligt biotopskyddsförordningen eller att nybyggnadsförbud gäller runt kyrkan.

På karakteriseringarna läggs också två bevarandenivåer – mycket höga kulturhistoriska kvaliteter och höga kulturhistoriska värden – vilka är markerade på sockenkartorna som mindre avgränsade områden. Nivåerna motsvarar i det här fallet den urvalsmetodik som dominerar Nackas program men är till skillnad mot detta insatta i det sammanhang som sockenbeskrivningarna utgör. Programmet avslutas med en mer ingående beskrivning av de fem riksintressen som i Vallentunas fall täcker relativt stora ytor innanför kommungränsen.

Fokuset i programmet är genomgående agrart, mycket beroende på att Vallentuna är en landsbygdskommun med utbredd jordbruksbygd (Othzén, Åberg & Järveroth 2010 s. 14). Detta för med sig att karakteriseringen av tätorten Vallentuna endast beskrivs i ett stycke under Vallentuna socken.

Analys

Vallentunas kulturmiljöprogram utgår från en heltäckande karakterisering och beskrivning av kommunen socken för socken, vilket uppmärksammar sammanhang och gränsöverbyggande mönster och uppmanar till beaktande av värden i hela kulturlandskapet så väl som delar av det. De vita fläckarna är inte ifyllda, men de tonas därmed ner en aning, vilket även torde bidra till att risken för fragmentisering av miljön i reservat eller som "spillror" minskar. Urvalen sätts in i ett sammanhang, även fast detta sammanhang inte är en historisk analys av kulturlandskapets spår i kronologisk ordning i enlighet med Riksantikvarieämbetets ursprungliga intentioner.

Programmet innehåller vissa partier med detaljinformation, främst i beskrivning av de i nivåer utvalda områdena samt till viss del i beskrivningarna av riksintressena. Dessutom tillkommer den historik över 90 av kommunernas gårdar och byar som ligger digitalt i kulturmiljöunderla-

get, dock ej innehållande någon form av värdering/karakterisering eller lokal/regional jämförelse. Det är här, på detaljnivå, som ett "vitt skikt" uppkommer i avsaknaden av beskrivningar över kommunens bebyggelse och som intensifieras i tätortsmiljöerna. En autenticitetsbaserad analys av enskilda byggnader saknas helt.

Liksom i fallet Nacka är Vallentunas program i första hand ett planeringsunderlag. Den dubbla rollen som underlag för både kommun och allmänhet blir dock något mer tydlig här då den allmänna rollen blir mer relevant om programmet i större utsträckning berör de miljöer brukarna lever i, eller för att förtydliga det genom att använda samma bildliga språk som tidigare, miljöer som inte utgör en vit fläck i kommunens intresseredovisning. Men kan ett så pass odetaljerat program skingra de antikvariska orosmolnen för bygglovshandläggaren på Vallentuna kommun? Svaret är nog nej, men det ger en fingervisning och kommunantikvarien har förhoppningsvis inte tjänstledigt.

Ett nedslag i beskrivningen för Garns socken visar att denna skildrar socknens historia i stora drag utifrån ekonomiska och ekologiska faktorer. Efter en inledande topografisk beskrivning samt översiktlig information om förhistoriska spår i området får vi veta att nyttjandet av skogen (trähantverk och sågverksindustri) och småskaligt jordbruk har varit utbredd näringsverksamhet under historisk tid. Socknen går att dela in i tre delar: stora byar med agrar produktion och viss handels- och transportverksamhet; skogsområden med mindre ensamgårdar som försörjts genom enklare skogsbruk samt nedre socknens byar med agrar produktion vars bebyggelse har förändrats mycket. Militär verksamhet med flera rusthåll, dragontorp och båtsmanstorp har funnits i området, liksom även kommunikation och handel, delvis genom postvägen till Åbo via postgården i Ösby. Ett fotografi ger oss en visuell överblick av den medeltida grästenskyrkan med omgivningar. Avslutningsvis framhålls socknens många byggnader i schweizerstil från andra hälften av 1800-talet. Men inget framhålls som tyder på en utgångspunkt i människors minnen och berättelser eller ett brukarinflytande i arbetsprocessen.

Lund

Lunds kulturmiljöprogram följer ett annat upplägg än de övriga analyserade, kulturmiljön redovisas uppdelad i kategorier. Tre programdelar har hittills kommit ut i serien: »Det förhistoriska landskapet«, »Industrier i Lunds kommun« och »Från Annehem till Östra torn, bostadsbebyggelse i Lunds kommun 1945-2005«. De första delarna är från 2008 respektive

2007, den sista är färdigställd till innehållet men inte slutredigerad. Översiktsplanen är från 2010. Lunds kommun ligger i sydvästra Skåne. Tätorten Lund med medeltida gatunät omges av Lundaslätten, ett öppet jordbrukslandskap. I östra kommunen ligger mindre tätorter i en landsbygd präglad av skogsklädda åsar, skog och odlingslandskap. Liksom norra delen av kommunen finns här flera stora gods med tillhörande slottsbyggnader och spår av århundraden av förvaltning.

Lunds kommun har under 1980- och 90-talen tagit fram så kallade bevaringsprogram där bebyggelsen i tätorten Lund samt i de närmast belägna byarna har inventerats och utvalda fastigheter har givits motiv för bevarande. Dessa program kommer dock inte att analyseras här.

Kulturhistoriska värden i Lunds översiktsplan

Kommunen är belägen inom en gammal centralbygd och får som helhet anses ingå i en kulturhistoriskt värdefull miljö.

Så inleds redovisningen av det allmänna intresset kulturmiljö i Lunds översiktsplan. Kulturhistoriska värden tar också större plats i Lunds plan än i någon av de andra analyserade planerna. Ett resultat av att planen dels till omfattningen är betydligt mer ambitiös än de övriga och dels att kommunen saknar heltäckande kulturmiljöprogram.

Riksintressena redovisas som brukligt och efter krav i miljöbalken. Det är också mestadels riksintresseområden som utgör ram för intresseredovisningen av kulturmiljö i planen: Lunds stad med kulturlager, bymiljöer, odlingslandskap och fornlämningar. Inga områden eller miljöer med särskilda lokala bevarandemotiv inbegrips. De *ställningstaganden* som följer gäller dock kulturmiljön i sin helhet. Här uttrycks bland annat att kvarvarande äldre bebyggelse är av stort värde, att i samband med utbyggnad av tätorter ska den historiska bebyggelsen värnas för att ge tätorterna en egen identitet, att de mindre byarna är av särskilt stort bevarandevärde och att fulläkersbygden som helhet är att beakta som en kulturhistoriskt värdefull miljö. Genom att konstatera så generella värden hos all äldre bebyggelse, hela stadskärnan, alla bymiljöer och hela fulläkersbygden så skiljer Lund ut sig från övriga kommuner, vilket tyder på en självbild av att vara en kommun med många och generellt applicerbara kulturella och kulturhistoriska värden av vikt för medborgarnas identitetsbehov och områdets attraktivitet.

Vissa ambitioner och strategier för historiska värden i kulturmiljön finns också under rubriken »Utvecklingsstrategier för staden tätorterna

och landsbygden«, främst gäller det värnandet av stadens karaktärsdrag med låg bebyggelse, höga kyrkotorn och mycket grönstruktur, samt värnandet av *”den vackra landsbygden med tilltalande vyer och bebyggelse”* som en tillgång för kommuninvånarna och i marknadsföring av kommunen.

En närmare titt på Lunds kulturmiljöprogram

»Det förhistoriska landskapet«, som är det andra dokumentet i den serie som utgör Lunds kulturmiljöprogram, baseras liksom de övriga analyserade programmen på befintliga inventeringar och litteratur (Karlsson & Magnusson Staaf 2008 s. 7). Det har tagits fram som planeringsunderlag, för en intresserad allmänhet och för att *”väcka intresse, lust och engagemang för hembygden”*. Dokumentet består av tre kapitel: på en kort beskrivning av topografin, jordarter och bergarter i kommunen följer en översikt av den förhistoriska människans levnadssätt och av det förhistoriska kulturlandskapet varpå olika typer av spår ovan mark - bronsåldersrösen, järnåldersstensättningar, fossil åker, halvvägar, runstenar etcetera - beskrivs. Förekomsten märks ut på kommunkartan.

Seriens första dokument, »Industriområden i Lunds kommun«, bygger på fältundersökningar och arkivstudier (Borg & Nilén 2008). Inledande ges en historik över industriernas utveckling i kommunen från industrialiseringens 1800-tal och framåt samt en kortfattad historisk överblick av förekommande byggnadstyper med exempel på fasader och planer. Huvuddelen av dokumentet ger dels kort historik och karakteriseringar av industriområdena i tätorten Lund, i fyra av kommunens mindre tätorter samt i stenbrotten i södra kommunen. Dels består det av en inventering av industrianläggningar och industribyggnader i de utvalda områdena (totalt 17 områden), med beskrivning och historik. Dokumentet avslutas med ett urval av industrifastigheter som tidigare inte uppmärksammats i kommunens bevaringsprogram. I inventeringen ingår äldre byggnader från 18- och 1900-talen så väl som yngre från 1970- 80- och 90-talen, urvalen sträcker sig fram till 1980-talet.

Det tredje dokumentet i serien innehåller historik och beskrivning av alla stadsdelar som är uppförda mellan 1945 och 2005 runt Lunds stadskärna och i de mindre tätorterna. Under benämningen »bebyggelseenhetliga områden« beskrivs och karakteriseras utvalda kvarter. En lista pekar även på särskilt värdefulla byggnader inom kvarteren. Syftet med dokumentet anges även här vara som planeringsunderlag och för att

"kommunens kulturmiljöarbete ska förankras hos allmänheten" (Melchert 2010 s. 7).

Analys

Kulturmiljöprogrammet innehåller ingen historisk analys av kommunens kulturlandskap samstämmig med den första delen i Riksantikvarieämbetets skiss på upplägg. I två av de tre områden som programmet täcker - fornlämningar och industrimiljöer - ges dock inledningsvis en specifik historisk bakgrund för det behandlade ämnet, men en heltäckande analys av kommunen saknas. Lika lite innehåller programmet någon form av åtgärdsdel eller formulerar förhållningssätt till vägledning för kommunens planerhet eller för brukare och allmänhet. De karakteriseringar som har inkluderats i två av dokumenten ger dock handläggare och allmänhet viss möjlighet att förhålla sig till kulturhistoriska värden i bebyggelsen.

Fördelen med Lunds metod att dela in kulturmiljöprogrammet sektorsvis är att informationsmängden på så sätt blir lätthanterlig och det blir möjligt att täcka in nästan hela kommunen inom det utvalda området. Avgränsningarna blir som horisontella snitt i kulturlandskapet till skillnad mot de annars flitigt använda geografiskt "vertikala" avgränsningarna. Med beaktande av den i uppsatsen tidigare nämnda komplexiteten i kulturlandskapet bör en hel del sådana här till ämne avgränsade dokument behövas för att hela kommunens miljö ska kunna hanteras i program. I dagsläget täcker programmet endast ett fåtal spår efter skeenden som har påverkat den lokala kulturmiljön.

Hur väl den lokala kulturmiljövårdens arbete förankras hos allmänheten genom de tre dokumenten tal att diskuteras. Om det gäller inhämtning av bearbetade arkivuppgifter med byggnadshistorik och beskrivning av villaområdet från 1964, bronsåldersröset nästgårds eller den gamla tryckeribyggnaden i staden från 1939 så står sig programmen väl. Man kan inte bortse från att kunskapsspridning i sig har en kulturvårdande effekt, som att påpeka för den boende om datidens idé om trafikseparation som så genomgående profilerar området. Frågan är dock om kopplingen mellan programmet och den boende blir så stark att informationen når sitt mål. Sannolikt inte.

Vilken detaljnivå ligger då programmet på jämfört med Nackas respektive Vallentunas program? Och vad berättas? Industrimiljöer i Lunds kommun innehåller information om byggherre, arkitekt, ritningar, samt beskrivning av byggnadernas ursprungliga och nuvarande skick. På så vis

liknar programmet Nackas till typ av innehåll, men på grund av det snäva ämne som behandlas så är detaljnivån betydligt högre. Den går ner på byggnadsmaterial och på de oftast många tillbyggnaderna. Stadsdelsbeskrivningarna i Från Annehem till Östra torn är av samma karaktär, bebyggelsen beskrivs utifrån byggherre, plan och material. Vyerna är dock en aning mer vidgade då ett planeringsideologiskt perspektiv till viss del präglar texterna. Programmet är alltså, i avsaknad av människor, samma typ av instrument som Nackas.

Brukarinflytandet över arbetsprocessen och slutresultatet tycks vara lika litet som i de andra programmen. Fornlämningar utgör inte i samma utsträckning den moderna människans levnadsmiljö att ett brukarinflytande kan anses vara avgörande, främst som »Det förhistoriska landskapet« är en heltäckande inventering av fornlämningar ovan mark. »Från Annehem till Östra torn« berör däremot lundaborna påtagligt då det behandlar en stor del av Lunds byggnadsbestånd.

Södertälje

Södertäljes översiktsplan är från 2004. Kulturmiljöprogrammet är från 2008 och är fortfarande ute på remiss. Kommunen ingår i Stockholms län och ligger sydväst om Stockholms stad. Yta upptas av omväxlande jordbruks- och skogsbygd med större säterier och mindre gårdar, byar och torp. Centralort är Södertälje med stadskaraktär i tätortens centrala kvarter.

Kulturhistoriska värden i Södertäljes översiktsplan

Visioner och strategier som berör kulturmiljön i Södertälje kommun tar inte upp mycket plats i kommunens översiktsplan. Här står egentligen bara att särskild hänsyn ska tas inom riksintressen, att jordbruket är viktigt för odlingslandskapets bevarande och att kultur- och bebyggelsemiljöer ska lyftas i den fysiska planeringen. Riksintressena i kommunen presenteras i korta ordalag och några miljöer av lokalt bevarandeintresse anges. I övrigt hänvisas till ett framtida kulturmiljöprogram.

Det går inte heller att utläsa av miljökonsekvensbeskrivningen hur, eller om, värden i kommunens nio riksintresseområden för kulturmiljövärden eller i kulturmiljön i övrigt påverkas av planen.

En närmare titt på Södertäljes kulturmiljöprogram

Södertäljes program består av sex delar som täcker in kommunen geografiskt: Mörkö socken, Hölö socken, Ytterjärna och Överjärna socknar,

Ytterenhörna och Överenhörna socknar, Vårdinge socken samt Södertälje med omgivning. Till detta finns ytterligare en del med inventering och klassificering av fastigheter i Södertäljes stadskärna. Programmet ska fungera som planeringsunderlag och *"syftar också till att öka kunskapen och förståelsen om kommunens historia och kulturhistoriska värden"* (Tibbilin 2008 s. 1). Vem som är tänkt att absorbera denna kunskap framkommer dock inte. Enligt programmets inledning så bygger det på äldre litteratur, bevarandeprogram och inventeringar men även på uppgifter från fastighetsägare och hembygdsföreningar (Tibbilin 2008 s. 13).

Varje programdel inleds med en kortfattad beskrivning och karakterisering av det behandlade området, en redovisning av riksintressen och skyddade naturområden, samt en historisk beskrivning över förhistorisk och historisk tid. Därpå följer urvalen av kulturmiljöer i socknen. Programmet motsvarar alltså del ett och del två i Riksantikvarieämbetets programskiss. Programmet präglas av urval, totalt 176 stycke, som är markerade på en karta som "kärnområde av bebyggelse" och "närområde". Kärnområdet utgör en bys bebyggelse, en herrgård med ekonomibyggnader eller husen i en mindre by. Det är alltså i de flesta fall relativt snävt avgränsade miljöer. Närområdet ringar oftast in omgivande odlingslandskap.

Urvalen presenteras med miljöbeskrivning, historik, kulturhistorisk bedömning och riktlinjer för fortsatt bevarande. Riktlinjerna rör i de flesta fall underhåll av byggnader med traditionella material och metoder, förhållningssätt vid till- och ombyggnader och det omgivande landskapets bevarande genom fortsatt jordbruk. De typer av miljöer som dominerar urvalen är större säterier och gods, gårdar och torp, följt av villor, flerbostadshus, ett par byar, enstaka industrier och magasinsbyggnader och en och annan kyrka och skola.

Delprogrammet för Mörkö skiljer ut sig från de övriga, här klassas hela socknen som en kulturmiljö av lokalt bevarandeintresse. De nio kulturmiljöer på Mörkö som beskrivs i dokumentet är specifika miljöer som lyfts fram, exempelvis Höringsholms gods, och exempel på gårdar och torp som finns i området. Delen som täcker Södertälje stadskärna, och som från början var ett separat projekt, utgörs av en analys av stadskärnans historia, ett utpekande av sammanhållna kulturhistoriskt värdefulla miljöer och en klassificering av bebyggelsen på en skala med fyra nivåer. Den högsta likställs med byggnadsminne och den lägsta anses ha ett litet kulturhistoriskt värde. Sammantaget har ett par hundra byggnader klassificerats.

Analys

Med den översiktliga historiska analysen av kulturlandskapet som inleder varje del av Södertäljes program så sätts urvalen in i det historiska sammanhang som saknas i Nackas och Lunds program liksom till viss del även i Vallentunas. I en snabb jämförelse med Vallentunas program visar det sig att programmet dock inte tar samma helhetsgrepp på kulturmiljön, men att det i gengäld har en betydligt större detaljnivå i beskrivningarna, möjligtvis till lättnad för bygglovshandläggaren.

Det är ett traditionellt typ av kulturmiljöprogram som Södertälje har tagit fram. I likhet med Nackas bygger det på små öar av kulturmiljöer spridda på kommunens karta, i motsats till Vallentunas sockenvisa karaktäriseringar och principer om allmänt hänsynstagande. Och som tidigare påpekats: för varje väl avgränsat urval så bildas vita fläckar med kulturvärden som inte ryms i kulturmiljöprogrammets beskrivningar och uppmaningar till hänsynstagande. Med de områden som är markerade som närmiljöer, likt en skyddszon runt kärnområdena, så täcker dock Södertäljes urval geografiskt större områden och mer av kommunens yta. Det blir inte samma reservatskaraktär på programmet som i fallet Nacka även om problematiken med fragmentisering kvarstår, dock sannolikt mer reducerad på grund av de närområden som inbegrips i hänsynstagandet. Fast fragmentisering är, säger den kritiske, ett resultat av historiens gång. Allt kan inte bevaras. Men om frågan om hänsynstagande för kulturvärden i människors levnadsmiljöer är en demokratifråga, borde då inte frågan om fragmentisering av samma miljöer också vara det?

Ett par stickprov från delprogrammen över Ytterenhörna och Överenhörna socknar och Hölö socken bör avslöja detaljnivån i beskrivningarna, vilka berättelser som förmedlas och vilka värden som fokuseras. Ytterenhörna och Överenhörna ligger i norra delen av kommunen på en halvö i Mälaren medan Hölö ligger i södra kommunen. Programmet är en relativt ambitiös genomgång av kulturmiljöer i kommunen, sammantaget 56 stycken i de tre socknarna. Kulturmiljö nummer 19 är Hejsta by i Hölö socken och nummer 93 är Gransta soldattorp i Ytterenhörna socken.

Kulturmiljön Hejsta by avgränsas genom gårdarnas bebyggelse. I miljöbeskrivningen nämns dock det omgivande odlingslandskapet, samt att byn ligger på en höjd med rödfärgade trähus med ålderdomliga ekonomibyggnader (Tibbilin 2008 del 2 s. 20). Vi får också reda på hur gårdarna ligger i förhållande till vägen. Historiken berättar om byns förankring i stenåldern, om namnets historia, att byn ägdes av Ehrendals bruk un-

der 1700-talet och om att de så kallade Hejstasnickarna bodde här under 1800-talet. Bedömningen lyfter fram byns fornlämningar, den äldre bebyggelsen och strukturen, byns lokalisering, grusvägarna och de äldre lövträden i byn. Avslutningsvis anger riktlinjerna att hus, vägar och träd ska vårdas traditionellt, ny bebyggelse ska anpassas och underordnas samt att jordbruket bör dominera även fortsättningsvis.

Gransta soldattorp avgränsas med sin lilla tomt. Enligt miljöbeskrivningen är det en timrad och panelerad enkelstuga med ålderdomliga detaljer så som åstak, små fönsteröppningar och 1700-talsbeslag (Tibbilin 2008 del 4 s. 44). Bredvid stugan finns en stenkällare. Torpet ligger i utkanten av Gransta by vilken omnämndes tidigast på 1300-talet. Soldaten på torpen tillhörde Gripsholms kompani. Vi får fortsatt berättat för oss om den indelta soldatens grundläggande förutsättningar med bostadshus, fähus, lada och åker och äng. En husgrund på tomten är troligtvis från fähuset. Torpets soldater hette från 1882 Tiäderhane och från 1700-talet något som inkluderade namnet Gran. Torpet bedöms vara en mycket välbevarad representant för soldattorpen och tillsammans med sin traditionella placering på en höjd så anses det ha ett kulturhistoriskt och samhällshistoriskt värde. Enligt riktlinjerna så ska det vårdas på traditionellt vis och bevaras enskilt utan konkurrerande nybyggnation. Eventuella ny byggnader får inte strida mot miljöns karaktär.

Av de två kulturmiljöbeskrivningarna kan man dra slutsatsen att programmet fokus ligger på byggnader, de beskrivs ofta ner till fönsterbeslagen som på Gransta, men i bland behandlas miljöerna mer övergripande som i beskrivningen för Hejsta by. Det är de kulturhistoriska värdekategorierna, vilka traditionellt har värnats av antikvarier, som är styrande i valet av miljöer och värden. Autenticitet hos byggnader och bebyggelse står högt i kurs. Liksom övriga analyserade program så tyder inget på ett medborgerligt deltagande eller etnologiskt präglade fältundersökningar i arbetet med programmet. Södertäljes kulturmiljöprogram är en intresse-redovisning för den lokala kulturmiljövärden samt ett verktyg i planeringen och inte mycket mer. Kopplingen till kulturmiljöns brukare är lika obefintlig som i de andra programmen. Värdekategorierna är definierade redan på förhand och listade på insidan av antikvariens glasögon.

Summering av analysen

Nackas, Vallentunas, Lunds och Södertäljes program varierar i upplägg. Men sammantaget och jämfört med den mall som Riksantikvarieämbetet och dåvarande Boverket tog fram i samband med att programmen initie-

rades i slutet av 1970-talet så är det egentligen endast Södertälje som motsvarar de två första delarna - historisk analys och urval - utav mallens totalt sex ingående delar. Nackas, Vallentuna och Lunds program består egentligen bara av urval, bortsett från Vallentunas sockenvisa beskrivning och karakterisering. Slutsatsen blir alltså att programmen har frångått Riksantikvarieämbetets ambitioner med en fast kunskapsdel bestående av bland annat en historisk analys av kulturlandskapet och beskrivningar av utvalda miljöer samt en rörlig handlingsdel. Tittar man på den ursprungligen tänkta dubbla rollen som planeringsunderlag och som kunskapsunderlag för allmänheten med syfte att sprida en kulturvårdande inställning så lever inget program upp till den andra rollen, trots ord om annat. Programmens syfte är alltså enkom som kommunalt planeringsunderlag och som intresseredovisning. Att programmen saknar handlingsdel inskränker på den långsiktiga möjligheten att bevara och utveckla värden i kulturmiljön. Kulturmiljön skyddas bäst aktivt och inte genom passiva program.

En förstärkt koppling mellan medborgare och program skulle förstärka de identitetsberoende banden mellan medborgare och kulturmiljö. Kommunerna missar här en möjlighet att låta dokumenten vara ett led i bygdens utveckling vad gäller kulturella värden samt att låta det fungera som utgångspunkt för brukarnas engagemang, delaktighet och ansvarstagande i bygdens framtid. Här kan det vara värt att upprepa etnolog Johanna Svenssons ord vilka citerades i litteraturstudien:

Kanske får människorna längs en vacker väg ett särskilt erkännande, ges en positiv identitet, tack vare sin väg (Svensson 1997 s. 112-113)

Fokus i beskrivningarna ligger på byggnader, med byggnadshistorik och stildrag, och i några enstaka fall på odlingslandskap eller fornlämningar (Lund har exempelvis en separat del för det förhistoriska landskapet). Vallentuna skiljer sig dock, här är det landskapet i stora drag, och då främst det agrara, som fokuseras.

De behandlade kulturmiljöerna avgränsas olika i programmen. I Nackas och Södertäljes fall är de mer eller mindre snävt avgränsade fläckar på kommunens karta, vilket ger underlag för en framtida fragmentisering av kulturlandskapet då väl avgränsade miljöer avsnörts från omgivning och rumsliga sammanhang med tiden skapar mer utpräglade reservatsmiljöer. Södertälje avgränsar dock miljöerna i dels ett kärnområde med be-

byggelse och dels i ett större närområde vilket mestadels inbegriper närmast omgivande odlingslandskap. I Vallentunas program karakteriseras hela kommunens kulturmiljö sockenvis varpå utvalda miljöer i två olika värdenivåer redovisas: miljöer med höga och med mycket höga kulturhistoriska kvaliteter. Lund beskriver miljöerna sektorsvis i olika delprogram: det förhistoriska landskapet, industrimiljöer och efterkrigstida bostadsområden. De utgör horisontella snitt i landskapet istället för vertikala geografiska avgränsningar som i Nackas och Södertäljes program. Informationen i varje del är också omfattande, men många delar kommer att krävas om en överblick av kommunens kulturmiljöer ska kunna uppnås.

Nackas program är av reservatskaraktär vilket ger många vita fläckar på kartan; levnadsmiljöer som är exkluderade ur programmets - och i förlängningen kommunens - ambition att värna. Södertäljes program är av samma typ men med vissa skillnader, dels inbegrips betydligt fler miljöer och dels täcker de generellt större områden. Vallentuna är den av de fyra kommunerna som är bäst på att hantera problemet med vita fläckar och fragmentisering. De översiktliga karakteriseringarna hanterar kulturmiljön i sin helhet och siktar mer på ett allmänt hänsynstagande än på kulturresevat, dock på bekostnad av mer detaljerad information.

Människors berättelser och minnen ges inget utrymme i något av programmen. Inget av de undersökta programmen avslöjar en metod som bygger på ett deltagande eller inflytande från boende och brukare av miljöerna. Programmen är framtagna inom en arbetsgrupp på några få personer och bygger på litteratur och besök på plats.

AVSLUTANDE DISKUSSION OCH SLUTSATS

Att hantera värden i kulturmiljöer och kulturlandskap

Under andra hälften av 1900-talet övergick kulturminnesvärden från att fokusera på enskilda monument till att - i rivningsiverns spår – intressera sig för hela kulturmiljöer och därefter även för så kallade vardagsvärden i människors levnadsmiljö. I miljonprogram såväl som bymiljö. Ansvaret trillade ner på lokal nivå, men steget är stort från att värna om slott och en del kojor till att hantera komplexiteten i hela kulturlandskapet. Vad och vilka värden ska skyddas? Och på vilken detaljnivå? Ansvaret blir på en gång mycket större och mer komplicerat. Metoderna måste anpassas. På detta följer också frågan: hur ska värden identifieras? Kulturmiljövårdens rädsla att slå krokben på sig själv sköt fart på diskussionen om medborgerligt deltagande i olika kulturarvsprocesser.

Det finns en enorm mängd av historiskt förankrade och av människan skapade eller ordnade materiella strukturer i vår omgivning, men kulturlandskapet finns lika mycket inuti som utanför människan. Det är lika mycket immateriellt som materiellt. Den immateriella dimensionen bör således beaktas i lika hög grad som den materiella för att nå framgång i värnandet och utvecklandet av kulturmiljöer och kulturlandskap.

Men för att kunna beakta det immateriella kan inte kulturvärden fokusera på enbart det fysiska utan även innefatta människor, deras berättelser och minnen. De måste lyftas från dagens sekundära - eller låt säga marginella - position till en central sådan. Det finns inget objektivt beva-

ransvärt utan en balans mellan olika grader av subjektivitet - mellan mer eller mindre kollektiva uppfattningar. Med bakgrund av detta blir det genast problematiskt med de kulturmiljöprogram som produceras av kommunerna idag. The Burra Charter, Grangärdebygdsprogrammet och dagens akademiska etnologi visar dock på att det finns metoder att bygga vidare på.

Medborgerligt deltagande och beaktande av immateriella värden binds ihop, blir till en och samma strävan. Deltagandet blir en metod att identifiera immateriella värden. Det blir också en metod för att hantera informationsmängden i kulturlandskap och kulturmiljöer. Och vad resulterar det i att kulturmiljöprogram endast är ett planeringsinstrument för rumsliga strukturer och som inte tar i beaktande de boendes minnen och berättelser? Antikvarien kan redovisa kulturmiljövårdens intresse men kan inte enskilt identifiera vad i dessa miljöer som är viktigt för människor och kan därför inte heller med uppriktighet bruka det flitigt upprepade bevarandeargumentet *identitetsvärden*. Bevarandeklimatet utmärks då också av motsättningar och kamp mellan kulturmiljövården och medborgarna med negativa konsekvenser på den förras legitimitet och på kulturmiljön. När brukarna identifierar bygdens kulturvärden får programmet istället större betydelse för människor. Det förankras i bygden och bevarande och utveckling av kulturhistoriska värden blir inte längre endast en fråga för myndigheter. Kulturvärden blir allmängods och därmed allas ansvar.

Att inte endast kulturhistoriska värden i kulturmiljön är viktiga för människor utan även andra kulturvärden visar Joakim Andersson i sin undersökning bland besökarna på Linnés Råshult, Sören Holmström i Grangärdebygdsprogrammet men även författarna till Moderna landskap. Epitetet kulturhistoriska värden är för snävt för att täcka in identitets- och upplevelseförhållandet mellan människa och kulturmiljö.

En metod som den i Grangärdebygdsprogrammet har givetvis också sina nackdelar. Med den moderna människans förflyttningar så blir hembygden oftast relativ vilket blir en akilleshäla i tillämpande av metoden på andra platser. I en bygd med omfattande hembygdsforskande traditioner visar det sig dock ge ett gott resultat. En annan nackdel är att det behandlar ett relativt begränsat område (endast en del av kommunen) och att programmet tog lång tid och mycket resurser att ta fram. Frågan blir då: är det värt att lägga så mycket pengar och tid på medborgerligt deltagande? Fältundersökningar utförda av antikvarier och etnologer skulle kanske korta tiden och sänka kostnaderna.

Autenticitet, detaljnivå, karakterisering, täckning och gränser

Miljöbalken och Plan- och bygglagen säger att kulturmiljön ska skyddas så långt möjligt men inte hur, vad och på vilka grunder. Vilka värden som ska lyftas fram, skyddas och utvecklas är inte givet. Ett kulturmiljöprogram är en subjektiv produkt. Ett resultat av antikvariens och arbetsgruppens övriga deltagares utgångspunkt vid val av fokus och metod för genomförande, vad som inbegrips, vad som exkluderas och vilken allmänhet som eventuellt engageras. Detta gäller även om man som mall för programmet använder Riksantikvarieämbetets programskiss från slutet av 1970-talet. Ett kulturmiljöprogram kan ligga på en skala från allmänt hänsynstagande till reservat, bestå av "horisontella snitt" eller "vertikala avgränsningar" eller innehålla ett spektrum från traditionellt antikvariskt fokus på autenticitet, patina och ofta på förhand definierade värden - ett materiellt fokus - till fokus på minnen och berättelser i landskap och i bebyggelse - ett immateriellt fokus. Resultatet påverkas även, vilket diskuterats ovan, av medborgares inflytande i processen eller om denna ligger helt i den professionella antikvariens händer.

Sören Holmström menar att frågan om vem som väljer ut vilka historiska värden och identitetsvärden som ska lyftas fram och skyddas ytterst är en fråga om demokrati. Och som Stig Welinder påpekar, gränsdragning mellan mer eller mindre betydelsefulla miljöer är en gränsdragning mellan mer eller mindre betydelsefulla människor. Vad som den lokala kulturmiljövården inbegriper i sina program, hur gränser dras och vad som hamnar innanför respektive utanför, är därför också en fråga om demokrati. Alla människor har rätt till att kulturvärden (historiska, identitetsbaserade, upplevelsevärden etcetera) av betydelse i den egna hembygden och i den egna levnadsmiljön visas hänsyn och värnas. Gränsdragning och indelning i kulturmiljöer av värde är därför en problematisk företeelse. Vikten borde därför flyttas till att hantera kulturvärden i vardagsmiljö, så kallade vardagsvärden, och inte i snävt avgränsade miljöer av reservatskaraktär: programmet måste hantera hela kommunens kulturmiljö.

För att det ska bli hanterbart måste programmen därför behandla mindre områden, likt Grangärdebygdsprogrammet, för att hålla kvar en någorlunda hög detaljnivå i beskrivningarna likt Nackas och Södertäljes program, eller så måste de bestå av mer övergripande karakteriseringar likt Vallentunas program.

Men om värdena är inkluderade i program som är grundade i bygderna och ansvaret att skydda och utveckla därmed ligger på myndighet, brukare och allmänhet så blir frågan om detaljer en ständigt pågående diskussion mellan parterna om på vilket sätt ansvaret ska iakttas. Autenticiteten definieras i ett öppet forum. Ett traditionellt antikvariskt materialfokuserande förhållningssätt kan därför även fortsättningsvis utgöra ett alternativ i bevarandet, men det kan också få böja sig för andra infallsvinklar.

Vad innebär det om kulturmiljövården släpper på sitt materiella fokus och på autenticitetskravet i material och konstruktioner i kulturmiljöprogrammen och andra instrument för värnande av byggnader och miljöer för att istället även inkludera immateriella aspekter i sitt bevarandebeslut? Vad händer med koppling till det förflutna, med vårt behov av att återuppleva materiellt autentiska miljöer? Fört och främst så finns det ingen given skiljelinje mellan materiellt och immateriellt. Att applicera kulturhistoriska och andra värden på en miljö är en subjektiv handling, värdena är inte inneboende i materialet i sig utan skapas av betraktaren. Relationen mellan människan och kulturmiljön, den historiska vittnesbörden som den anses utgöra, betraktarens upplevelser och referenser, allt detta är immateriella konstruktioner. Det materiella förutsätter därför det immateriella.

Mindre besatthet i materiell autenticitet ger mer dynamik i kulturmiljön. Det är viktigt att påpeka att dynamiken inbegriper ett bevarande i sig, vår omgivning har alltid förändrats och måste också göra det för att ge utrymme till brukande och till att vara en del av människors liv. Förändring och bevarande är inget motsatt förhållande. Det hela slutar inte i en paradox men i en balansgång som är en öppen dialog mellan den lokala kulturmiljövården och medborgarna, vilket givetvis också förutsätter hög antikvarisk kompetens i kommunerna.

Den institutionaliserade kulturmiljövårdens materiella fokus och tolkningsföreträde är ett hinder för att kulturmiljövården ska kunna förankras i samhället. Men förändring och bevarande är inget motsatt förhållande. Foto författaren.

Fortsatt forskning

Det medborgerliga deltagande som förespråkas i slutsatsen förutsätter att kommunerna finner forum för en sådan process. I Grangärdesbygden var det hembygdsföreningen som engagerades och som i sin tur utförde undersökningar bland bygdens invånare. I andra fall måste man troligen finna andra vägar. Annars finns det en risk för att det blir barndomsmiljöer hos en äldre generation som dominerar programmen. Att hitta forum där invånare från olika generationer och med olika bakgrund kan komma till tals är en utmaning som kräver kreativitet ute i landets kommuner.

REFERENSER

Litteratur

- Andersson J. *Skilda världar, samtida föreställningar om kulturarvsplatser*. Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet 2008
- Alzén A & Aronsson P (red.). *Demokratiskt kulturarv? Nationella institutioner, universella värden, lokala praktiker*. Tema kultur och samhälle Campus Norrköping. Norrköpings universitet 2006
- Alzén A. *Demokrati och kultur-varv*. Ingår i *Demokratiskt kulturarv? Nationella institutioner, universella värden, lokala praktiker*. Tema kultur och samhälle Campus Norrköping. Norrköpings universitet 2006
- Grundberg J. *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag, en introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. Institutionen för arkeologi. Göteborgs universitet. Göteborg 2000
- Holmström S. *Kulturarvens nytta och skada*. Ingår i Blücher G & Graninger G (red.) *Hur djup är kulturens brunn, en antologi*. Stiftelsen Vadstenas forum för samhällsbyggande och Linköpings universitet. Vadstena 2002
- Hornsberg A. *Landskapet i text*. Ingår i *Moderna landskap, identifikation och tradition i vardagen*. Natur och kultur. Stockholm 1997
- Nilsson S. *Järnålder – överlevnadsstrategier för kulturarvsinstitutioner*. Ingår i *Demokratiskt kulturarv? Nationella institutioner, universella värden, lokala praktiker*. Tema kultur och samhälle Campus Norrköping. Norrköpings universitet 2006

- Persson I. *Kultur i grunden, kulturmiljöunderlag i planering och byg-
gande*, Boverket 2000
- Pettersson R. *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder, en idéhi-
storisk bakgrund och analys*. Landskapet som arena. Stockholms uni-
versitet 2003
- Ranby H. *Kommunal byggnadsvård, exemplet Höganäs*. Ingår i Arcadi-
us K (red.) *Skånsk kulturmiljövård 30 år senare*. Årsbok 2005. Skånes
hembygdsförbund. Lund 2005
- Riksantikvarieämbetet, Länsstyrelserna, regionala och kommunala mu-
seer. *Människan i centrum Agenda kulturarvs programförklaring*.
Stockholm 2004
- Saltzman K m.fl. Svennson B (red.). *Moderna landskap, identifikation
och tradition i vardagen*. Natur och kultur. Stocholm 1997
- Saltzman K. *En stilla och enfallig landsbygd, konsten att beskriva ett
vanligt mellannorrländskt landskap*. Ingår i *Moderna landskap, iden-
tifikation och tradition i vardagen*. Natur och kultur. Stocholm 1997
- Svensson J. *Alla tiders väg*. Ingår i *Moderna landskap, identifikation
och tradition i vardagen*. Natur och kultur. Stocholm 1997
- Walker M & Marquis-Kyle P. *The illustrated Burra Charter, good prac-
tice for heritage places*. Australia ICOMOS. Burwood VIC 2004
- Welinder S. *Kultur miljö kulturmiljö*. Almqvist & Wiksell International.
Stockholm 1993

Tidskrifter

- Björnstad M. *Kulturminnesvårdsprogrammen – återblick och syfte*. In-
går i *Kulturmiljövård* 1:89. Riksantikvarieämbetet

Rapporter

- Att upprätta program för kulturminnesvård*. Riksantikvarieämbetet och
statens historiska museer 1983:2. Stockholm 1984
- Backlund A-C. *Kommunala kulturmiljöprogramms betydelse för beva-
rande av kulturvården*. Riksantikvarieämbetet 1998
- Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, en analys av miljömålsenkäten
2009*. Boverket 2009
- Program för kulturminnesvård*. Riksantikvarieämbetet & Statens plan-
verk 1978

Kulturmiljöprogram

Aspfors J, Krus A & Rutgersson D. *Kulturmiljöprogram Nacka kommun*. Nacka kommun 2010

Borg H & Nilén K. *Industrier i Lunds kommun*. Lunds kommun 2008

Holmström S (red.) & arbetsgruppen för Kulturvårdsprogram Grangärdebygden. *Kulturvårdsprogram Grangärdebygden*. Kultur- och fritidskontoret Ludvika kommun. Ludvika 2001

Karlsson M & Magnusson Staaf B. Det förhistoriska landskapet, underlag för kulturmiljöprogram i Lunds kommun. Lunds kommun 2007

Melchert D. Från Annehem till Östra torn, bostadsbebyggelse i Lunds kommun 1945-2005. Lunds kommun 2010

Othzén Y, Åberg E & Järveroth P. Kulturmiljöprogram för Vallentuna kommun. Vallentuna kommun 2010

Tillblin E. *Kulturmiljöprogram för Södertälje kommun*. Södertälje kommun 2008

Översiktsplaner

Nacka översiktsplan 2002. Nacka kommun 2002

Vallentuna kommun översiktsplan 2010-2030. Vallentuna kommun 2010

Översiktsplan 2004 för Södertälje kommun. Södertälje kommun 2004

Översiktsplan 2010. Lunds kommun 2010